

FILIPPOV SZERGEJ

Az oroszországi egyházszakadás és helye a 17. századi orosz történelemben

A 17. századi oroszországi egyházszakadás mind a mai napig talányos jelenség. Ez annak ellenére így van, hogy az orosz életre gyakorolt hatása többé-kevésbé még a mi korunkban is jól érzékelhető. Sokat írtak róla, a legkülönbözőbb vélemények és értékelések hangzottak el, de egyfajta határozatlanság, tisztázatlanság, titokzatosság továbbra is körüllegi. Véleményünk szerint ennek magyarázata elsősorban az, hogy az egyházszakadás mint történelmi jelenség belső természetéből következően nehezen vethető tudományos elemzés alá. Először is, az egyházszakadás váratlanul jött létre, mintegy a véletlennek köszönhetően, minden látható előzmény és ok nélkül, és egyáltalán nem lett volna meglepő, ha gyorsan véget is ért volna. Ugyanakkor, amint ez ismeretes, az egyházszakadás jelenségre ámulatba ejtő életképességgel rendelkezik: a 17. század közepétől kezdve mind a mai napig az egyházi és a világi szféra nem elhanyagolható tényét jelenti. Csodálkozást vált ki a mai kutatóból az is, hogy az egyházi szertartások reformja milyen módon alakulhatott át az Orosz Birodalom teljes pravoszláv népességét két részre osztó, szívós és kibékíthetetlen küzdelemmé. Ha tisztázzuk csekét a kérdéseket, akkor egyúttal sikerül megfejtenünk az egyházszakadás „titkát” is, és sikerül megállnunk helyét az orosz történelemben.

1. Az egyházi reformok

Az orosz egyházszakadás főbb eseményeinek történetét a következőképpen rekonstruálhatjuk. 1652 áprilisában, a Húsvét ünnepére készülő Moszkvában váratlanul elhunyt Jozsif patriarcha. Az új patriarcha megválasztására egyházi zsinatot hívtak össze, és bár a választás eljárási szabályai igencsak bonyolultak voltak, a választás eredménye nem lehetett kétséges egyetlen, valamennyire is jól értesült ember számára sem. Ahogyan az várható volt, 1652. július 22-én Jozsif utódjául a fiatal Alekszej Mihajlovics cár kedvencét, Nikon novgorodi metropolitát választották meg. Ő csupán néhány évvel korábban érkezett a fővárosba a távoli Északról, és Alekszej Mihajlovics cár udvarában valóban villámkarriert futott be.¹ Fenn-

¹ Nikon (1605–1681) minden kétséget kizáróan nem mindennapi személyiség volt. Sikereit rendkívüli munkaképességének, kompromisszumokat nem ismerő céltudatosságának és hatalmas akaraterejének köszönhetette. Útja Moszkvába nem volt könnyű. Paraszi származása nem ígért jelentős karriert számára. Egyházi pályára lépve, Nyikita, Mina paraszt fia, először papként szolgált, majd később, 1636-ban Nikon név alatt felvette a szerzetességet. Hét évvel később, életének 38-ik évében a Kozscozerszkij monostor igumennjévé választották. 1646-ban a monostor ügyeivel kapcsolatban Moszkvába ment, bemutatották a cárnak, és olyan nagy hatást gyakorolt az uralkodóra, hogy már a következő évben a cári családhoz különösen közel álló Novoszpasszkij monostor archimandritája lett. Az újonnan tisztebe lépett archimandritának lehetősége nyílt, hogy a cárral minden pénteken beszélgetéseket folytasson a hitről, valamint kérelmeket vegyen át a kérelmezőktől, és azokat találkozásaikkor átadja a cárnak. Ennek eredményeképpen Nikon körül a szegények és a gyengék védelmezőjének nimbusza alakult ki, mind a nép szemében, mind a cárcban, aki az ilyesfajta tulajdonságokat becsülte a hozzá közel állókban. Ugyancsak ámulatot váltott ki az az energia, amellyel a daliás testalkatú Nikon fáradtságot nem ismerve intézte a rábízott ügyeket. A cár barátsága, valamint az egyházi körökben élvezett tekintély Nikont 1649 márciusában a novgorodi metropolitai székre juttatta, 1652-ben pedig biztosította számára a patriarchai címet.

maradt egy beszámoló, amely szerint a patriarcha-választás napján egy előre nem látott incidens történt. Nikon, értesülvén arról, hogy megválasztották, kategorikusan elzárkózott a patriarchai székhely elfoglalásától mindaddig, amíg a cár, a bojárok és a zsinat résztvevői nem tesznek ünnepélyes esküt, hogy az egyházi ügyekben a legteljesebb engedelmességet tanúsítják iránta.² Ha ez a történet valóban igaz, akkor arról tanúskodik, hogy Nikon már a patriarchai székhely elfoglalásakor nekilátott, hogy előkészítse a talajt későbbi reformjai számára.

A 47 éves patriarcha már 1653 februárjában megkezdte az egyházi könyveket és szertartásokat érintő reformját, amely nagyjából az 1657-es esztendő elejéig tartott, amikor is már egyre több jel utalt Nikonnak a reformatori tevékenység iránti növekvő közönyére, sőt a reform részleges revíziójára is. 1653 februárjának végén Nikon egy „emlékeztető” („pamjaty”) küldött szét a templomoknak, amely az első két reformintézkedést tartalmazta. Az „emlékeztető” szövege nem maradt fenn, de a kortársak tanúsága szerint két szertartási elem megváltoztatásáról volt benne szó; ez a két elem a Szíriai Efrém nagyböjti imája alatti meghajlás, valamint a kereszttetés módja (a kétujjas kereszttétést a háromujjas váltotta fel).³ Ez ellen a kialakult tradíciót sértő önkényes újítás ellen azonnal fellépett a cárhoz közel álló egyházi személyek egy csoportja, élén a Moszkvában népszerűségnek örvendő Ivan Nyeronovval, a Kazanyi templom protopópájával, valamint Avvakum protopópával, az óhitűek későbbi vezetőjével, akiknek sikerült maguk mellé állítaniuk Pavel kolomnai püspököt is. Először úgy tűnhetett, Nikon meghátrál, de a valóságban a megtorló intézkedések politikájának alkalmazása mellett döntött, és csupán némi időre volt szüksége az ellenfeleire mérendő első csapás előkészítéséhez.⁴ Első áldozatává az ellenzék lelke, Ivan Nyeronov vált, akit 1653 augusztusában letartóztattak és száműztek. Nem sokkal később, ugyanazon év szeptemberében ugyancsak a sorsra jutottak a nagy hatalmú patriarcha ellen küzdelmüket tovább folytató eszmétársai is. A szibériai száműzöttek sorában az első között szecrpelt Avvakum protopópa, aki önéletrrásában megörökítette ezeket az eseményeket és további harcát az egyházi újítások ellen.⁵

A szeptemberi megtorló intézkedések nem csupán megszabadították Nikont tevékeny és a hívők körében népszerű ellenfeleitől, hanem egyúttal megfélemlítettek minden kétkedőt és ingadozót is. Ekkor a patriarcha elhatározta, hogy reformjai számára megszerezze a hivatalos jóváhagyást. 1654 márciusában vagy áprilisában Moszkvában helyi zsinatot tartottak Alekszzej Mihajlovics cár, valamint az egyházi és állami hierarchia legmagasabb posztjait betöltő személyek részvételével. A zsinaton felszólaló Nikon a résztvevőknek elmagyarázta a reform mögött álló motívumokat és célokat. Szavai szerint az orosz egyháznak változatlanul kell megőriznie Krisztus, az apostolok és a hét egyetemes zsinaton összegyűlt szent atyák tanítását, még hozzá nem csupán a dogmákra, hanem az egyházi szabályzatokra vonatkozóan is. Ezért javasolta, hogy meg kell szabadulni azoktól az újításoktól, amelyek az orosz egyházi szokásokban és istentiszteleti rendben a görög egyházi szabályzatokhoz képest megjelentek,

² Mitr. Makarij (Bulgakov): *Isztorija russzkoj cerkvi. Knyiga szcgyimaja* (XII. köt.) Moszkva, 1996. 19–20. (a továbbiakban: Makarij 1996.) Ezt az epizódot csupán Nikon elbeszélése alapján ismerjük, aki később nemegyszer felidézte. Ugyan egyéb forrás nem áll a rendelkezésünkre, de egyáltalán nem látszik valószínűnek, hogy az „esküjelenet” valóban megtörtént.

³ Lásd például: Avvakum protopópa önéletrrás. Jcpiťanyj szerzetes önéletrrás. Magyar Hclikon, 1971. 17–18. (a továbbiakban: Avvakum) A megfelelő változtatásokat az 1653 februárjában kinyomtatott Zsoltárkönyvben is elvégezték.

⁴ Létezik olyan vélemény is, hogy az 1653-as „emlékeztető” nem volt más, mint a készülöben lévő reformok ellenfeleinek kiugrasztására szolgáló eszköz. Vö. Makarij 1996. 80.; Kaptycrev, Ny. F.: *Patriarh Nyikon i car Alekszzej Mihajlovics. I. köt., Szergijev Poszad*, 1909. 115. (a továbbiakban: Kaptycrev I. köt., 1909.); Lev Lebcgyev, protoicrcj: *Patriarh Nyikon. Ocsckr zszinyi i gycjatycnosztyi. (Bogoszlovszkije trudi, XXIII. köt.)* Moszkva, 1982. 174. (a továbbiakban: Lebcgyev)

⁵ Vö. Avvakum 18–20.

mivel ez utóbbiakat tartotta a régebbinek és éppen ezért igaznak. Nikon az orosz szertartások és istentiszteleti rend ezen kijavítását az orosz nyomtatott istentiszteleti könyveknek görög és régi egyházi szláv kéziratok alapján elvégzendő kijavításával javasolta elérni. Ezenfelül a patriarcha kérte a zsinat hozzájárulását néhány, általa már korábban fellelt „újonnan bevezetett egyházi szertartás” görög minták szerint történő megváltoztatásához (úgy tűnik, Nikon taktikai megfontolásokból a zsinaton nem vetette fel a keresztség módjának különösen kényesnek számító kérdését). Habár a zsinat munkájának leírásában arról olvashatunk, hogy Nikon javaslatait egyhangúan fogadták el, a zsinati határozatok felsorolásának végén hiányzik a zsinat hat résztvevőjének aláírása, többek között Pavel kolomnai püspöké is.⁶ A patriarcha ez esetben sem tűrt el semmilyen ellentmondást. A zsinat után Pavelt letartóztatták, néhány forrás szerint meg is verték, majd Nikon egyszemélyi döntése nyomán megfosztották tisztségétől. A letett püspököknek száműzetésbe kellett mennie, ahol tisztázatlan körülmények között elhunyt.⁷

A Pavellel való leszámolás nem növelte Nikon népszerűségét. Nikon, a Könyvnyomtató Udvar feletti irányítást átvéve, utasítást adott, hogy haladéktalanul lássanak hozzá az istentiszteleti könyvek kijavításának; ezt a tevékenységet még a zsinat után is az orosz papság gyanakvása kísérte.⁸ Ebben a helyzetben Nikon úgy döntött, hogy a keleti patriarchák tekintélyéhez folyamodik. Erre megfelelő alkalom kínálkozott, amikor Makariosz antiochiai patriarcha, valamint Gavriil szerb patriarcha adománygyűjtési céllal Moszkvába érkezett. 1655-ben, a pravoszlávia vasárnapján az Uszpenszkij székesegyházban ünnepi istentiszteletet tartottak a cár, a bojárok, a három patriarcha (az antiochiai, a szerb, és a moszkvai), valamint a nép hatalmas tömegének jelenlétében.⁹ Az istentisztelet után Makariosz patriarcha, Nikon kérésére, nyilvánosan is megerősítette a háromujjas keresztség bevezetésének helyességét, kijelentve, hogy sem a pravoszláv Keleten, sem a többi pravoszláv népnél senki sem vet keresz-

⁶ Igen jellemző, hogy az aláírók közül hiányzik az igen nagy befolyással rendelkező Troice-Szergiejev kolostor archimandritájának és Alekszej cár lelkiatyjának, Sztjefan Vonyifatyjevnek a neve. Lásd Makarij (Bulgakov): *Isztorija russzkogo raszkola, izvesztynogo pod imenyem sztarobirjadsztva*. Szankt-Peterburg, 1855. 147. (a továbbiakban: Makarij 1855.)

⁷ A Nikon ellen lefolytatott 1666-os bírósági eljárás során elhangzott, hogy Pavel „vadállatok által fel-falattott vagy vízbe fűlt, vagy valamilyen másféle módon pusztult el”. Lásd Gyelo o patriarhe Nyikonye. Szankt-Peterburg, 1897. 450. Az óhitűek úgy tartották, hogy Pavelt Nikon parancsára megégették, és a hit első vértanújaként, „a jó seregek vezetőjeként” ápolták az emlékét. Lásd Matyeriali dlja isztorii raszkola za pervoje vremja szuscesztvovanyija, izdavajemije Ny. I. Szubbotynim. VI. köt., Moszkva, 1881. 196. (a továbbiakban: Matyeriali); Vinograd Rosszijszkij ili opisanyije posztradavsih v Rosszii za drevleckerkovnoje blagocesztvije, napiszannij Szimeonom Gyionysizjievicsem (knyazem Miseckim). Moszkva, 1906. 14–16.

⁸ A könyvek kijavításának irányításával Nikon a Moszkvában ellenségesen fogadott Arszeniosz görög szerzetest bízta meg. Arszeniosz Velencében, Rómában és Páduában tanult, majd megfordult különböző európai udvaroknál. Moszkvába Paisziosz jeruzsálemi patriarcha kíséretéhez csatlakozva érkezett. Azonban később Paisziosz tudomást szerzett arról, hogy Arszeniosz többször hitet cserélt, volt muzulmán és uniátus is, és erről tájékoztatást küldött Moszkvába. Arszenioszt javító céllal a Szoloveckij kolostorba száműzték, és Nikon innen vette maga mellé 1652-ben. Arszeniosz vallási állhatatlansága árnyékot vetett pártfogójára, Nikonra is, és sokak szemében ismételtlen alátámasztotta a nikoni reformok kétes voltát. Arszeniosz tevékenységére vonatkozóan lásd Ziborov, V. K.: *Arszenij Grek*. In: Szlovár knyiznyikov i knyiznosztij Drevnyej Ruszi. Vipuszk. 3. (XVII v.) Csaty I., Szankt-Peterburg, 1992. 105–108. (a továbbiakban: Ziborov)

⁹ A pravoszlávia vasárnapján (a nagybőjt első vasárnapja) a pravoszláv egyházban a képrombolás felett aratott végleges győzelmet ünneplik. Ezt az ünnepet 843-ban hozták létre. Mivel a képrombolás mintegy az összes addig volt eretnkség súrított kifejeződésének számít, ez az ünnep idővel átváltozott a pravoszlávianak az összes eretnkség felett aratott győzelméről való megemlékezésé, a „pravoszlávia győzelmének” ünnepévé. Nikon tudatosan felhasználta az ünnep szimbolikáját ellenfeleivel folytatott küzdelme során.

tet két ujjal.¹⁰ Nikon 1655 márciusának végén a cár egyetértésével új zsinatot hívott egybe, amelyen az orosz és a görög egyházi szertartások között fennálló, a Makariosz antiochiai patriarcha által felemlgetett kis jelentőségű eltérések kérdését tárgyalták. A zsinat résztvevői azonban ebben az esetben sem foglalkoztak az eltérések okainak vizsgálatával, hanem megelégedtek azzal, hogy tudomásul vették Makariosznak a görög szertartások helyességét és az orosz szertartások helytelenségét tanúsító véleményét. A zsinat egyik ülésén Nikon, egy szemtanú tanúsága szerint, ünnepélyesen megtagadta az orosz hagyományokat, kijelentve: „Orosz vagyok, egy orosz fia, de meggyőződésemm és hitem görög”. Ezzel a bejelentéssel Nikon minden bizonnyal példát kívánt mutatni az egybegyűlteknél, de még a három patriarcha jelenléte ellenére is (a cár ekkorra már elhagyta Moszkvát és a Lengyelországgal vívott háború színterére indult) akadtak olyan engedetlen főpapok, akik kifogást emeltek „a régtől fogva bevett” hazai könyvek és szertartások megváltoztatása ellen.¹¹

A néma engedelmség és rejtett bizalmatlanság légkörében Nikon még határozottabb tettekre szánta el magát, megint csak a Moszkvában vendégeskedő patriarchák tekintélyére támaszkodva. Makariosz patriarcha az 1656. február 12-én a cár jelenlétében zajló istentiszteleten nyilvánosan kijelentette, hogy a háromujjas keresztvetés az egyedüli helyes keresztvetés, az orosz egyházban régtől fogva bevett kétujjas keresztvetést viszont örmény, vagyis cretnak szokásnak kell tartani.¹² Néhány nappal később Makariosz patriarcha az Uszpenszkij székesegyházban a pravoszlávia vasárnapján tartott ünnepi istentiszteleten ünnepélyesen megátkozta mindazokat, akik két ujjal vetnek keresztet, és ezt az átkot megismételte Gavriil szerb patriarcha és Grigoriosz nikeai metropolita is.¹³ Ezután a moszkvai patriarcha egy végső, döntő lépés megtételére szánta el magát: úgy határozott, hogy a patriarchai átkot az 1656. április 23-ra összehívott zsinat tekintélyével szentesíti. Hosszú beszéddel fordult a zsinat résztvevőikhez, amelyben még egyszer vázolta az egyházi könyvek és szertartások reformját

¹⁰ Az ezen az istentiszteleten történeteket egy szemtanú, Makariosz patriarcha fia, Aleppói Paulosz archidakónus leírásában ismerjük. Lásd Putyesesztvije antyiohijszkoگو patriarcha Makarija v Rosszija v polovine XVII veka, opisannoje ego szinom arhigijakonom Pavlom Aleppszkim. Vipuszk 3. Moszkva, 1898. 137. (a továbbiakban: Putyesesztvije)

¹¹ Putyesesztvije 170–171. Aleppói Paulosz beszámolója az eseményekről számunkra igen értékes, mivel Nikon hivatalos verziója a zsinat történetét jelentős torzításokkal beszéli el. Ebben arról csak szó, hogy még a zsinat előtt Nikon elképzelési a legteljesebb támogatásra találtak Paisziosz konstantinápolyi patriarcha levelében. (Ez a levél valójában csupán 1655 májusában érkezett meg Moszkvába, és egyáltalán nem tartalmazta Nikon reformjainak teljes jóváhagyását, sőt Paisziosz Nikonnak világosan rámutatott arra, hogy a szertartásokban, az istentisztelet rendjében meglévő különbségek nem jelentenek hitbeli különbséget és nem adnak okot az cretnekség gyanújára. Paisziosz levelére és értelmezésére vonatkozóan lásd Makarij 1996. 98–101.; Kaptyrev I. köt., 1909. 165–177.) Továbbá Nikon azt állította, hogy a zsinaton a régi görög és egyházi szláv kéziratokat összevetették a moszkvai nyomtatott könyvekkel, amelyekben az összevetés során nagyszámú hibát fedeztek fel. Azonban a zsinat ülésének hete alatt lehetetlen volt egy ennyire aprólékos vizsgálódás elvégzése. Erről nem tesz említést Aleppói Paulosz sem. Makarij metropolita feltételezése szerint a maximális tömörség érdekében a hivatalos verzió összállítója nem törekedett az események pontos rekonstrukciójára (Makarij 1996. 96–98.). Mindazonáltal ez a feltételezés igen valószínűtlennek tűnik. Úgy véljük, közelebb jár az igazsághoz Kaptyrev véleménye, amely szerint az események menetét tudatosan eltorzították, és ez arról tanúskodik, hogy „az 1655-ös zsinat egyáltalán nem úgy zajlott le, ahogyan Nikon szerette volna, és éppen ezért találták szükségesnek, hogy a zsinaton történeteket jelentős mértékben eltérően mutassák be ahhoz képest, ahogyan a valóságban történt”. Lásd Kaptyrev I. köt., 1909. 162.

¹² A IV. és az ezután tartott egyetemes zsinatok elutasításának következményeként (az ortodoxia hét egyetemes zsinatot ismer el) az örmény egyház különvált (bár megőrizte az ortodox nevet), ezért Oroszországban az örményeket cretneknek tartották, és a velük való közösséget elutasították.

¹³ A két ujjal keresztet vetőkre mint „cretnekekre és az örmények utánzóira” kimondott átkot írásban is rögzítették. Az átok szövegét a már említett három Moszkvába érkezett keleti hierarcha, valamint az ekkora már hozzájuk csatlakozott Gedeon moldvai metropolita írta alá.

érintő tevékenységének okait és menetét, és külön is kitért a kétujjas keresztvetés kérdéscére, javasolva a zsinatnak, hogy véglegesen foglaljon állást a kérdésben. De előzetesen még az összegyűlt főpapokra várt a feladat, hogy megvizsgálják és jóváhagyják a Nikon kezdeményezésére összeállított könyvet, a *Kótáblát* (*Szkrizsal*), amely görögből fordított liturgia-magyarázatot, valamint a Nikon által bevezetett változtatások helyességét magyarázó és bizonyító szövegeket tartalmazott.¹⁴ A zsinat résztvevői, akik ismerték Nikon és a „kezére játszó” Moszkvába érkezett patriarchák álláspontját, valamint emlékeztek a Nikonnal korábban vitába szállók szomorú sorsára, jóváhagyták a *Kótáblát*, valamint hoztak egy külön zsinati határozatot, amely a háromujjas keresztvetést a keleti egyházban régtől fogva bevettnek nyilvánította, a háromujjas keresztvetést elutasítókat pedig átokkal sújtotta. Ezt a zsinati határozatot a zsinat egész tevékenységének leírásával együtt előszó gyanánt a *Kótáblához* csatolták; ezután megkezdődött a könyv országos terjesztése. Úgy tűnhetett, Nikon újabb győzelmet aratott, reformjait sikerült a keleti patriarchák és a hazai zsinat tekintélyével megerősítenie, valamint kieszközölnie ellenfelei egyházi elítélését. Valójában az 1656-os zsinat volt a moszkvai patriarcha utolsó jelentős sikere.

2. A reformok eredményei és az egyházszakadás kialakulása

Most pedig nézzük, milyen változások mentek végbe Nikon irányítása alatt az egyház életében. Nikon törekvése, hogy megszüntesse az oroszországi és a bizánci egyházi gyakorlat között mutatkozó különbséget, mindenekelőtt a szertartások „kijávitásában” öltött testet. Számára magától értetődő alapigazság volt, hogy a kizárólagosan igaz és ősi pravoszláv szertartási formákat a görögök őrizték meg, míg az oroszok tudatlanságuk és figyelmetlenségük következtében a szertartásokba megengedhetetlen változtatásokat, torzításokat vittek be, amelyek közül Nikon némelyeket, ahogyan erre már rámutattunk, eretnekségnek tartott.¹⁵ Ebből következett Nikon azon kitartó törekvése, hogy összhangba hozza az orosz szertartásokat, az orosz istentiszteleti formák összes apró elemét a görög mintával; e tevékenysége során elsősorban a keleti patriarchák tanácsaira és útmutatásaira támaszkodott. Az első ilyen tanácsadó Paisziosz jeruzsálemi patriarcha volt még 1649-ben, aki Nikon figyelmét felhívta a szertartásbeli eltérésekre, és igyekezett meggyőzni őt a görög szokások felvételének szükségességéről.¹⁶ Később a tanítómaster szerepét Makariosz patriarcha töltötte be, akit maga

¹⁴ A könyvhöz mellékléként csatolták a négy Moszkvába érkezett keleti hierarcha írásbeli véleményét a kétujjas keresztvetésről és a kétujjas keresztvetés híveiről. A *Szkrizsal* (*Kótábla*) cím minden bizonnyal magától Nikontól származik. A sors ironiája, hogy a kiadók nagy sietségének következtében a könyvben számos sajtóhiba, valamint már a nyomtatás folyamán elvégzett javítás található, úgyhogy a „Kótábla” egyes példányai nem egyeznek meg egymással. Lásd Ziborov 106.

¹⁵ Nem ez volt Nikon egyetlen tévedése. Nikont nagyszámú apologetája újra és újra kortársai fölé emeli. Például az egyik legújabb szerző a következőket írja: „Nikon patriarcha kitűnt érdeklődésének rendkívüli szélességével, a legkülönbözőbb tudományok és mesterségek iránti képességével, rendkívüli olvasottságával. [...] Nikon korának legműveltebb és legokosabb embere volt, és ezt mindenképpen figyelembe kell venni, amikor tevékenységének egészé kerül a mérlegre.” (Lebecyev 178.). A források valóban tehetséges embernek mutatják Nikont, széleskörű olvasottsága pedig többek között kiválóan műveiből, mindenekelőtt a nem sokkal a pere előtt írt hatalmas terjedelmű *Ellenvetésből* (*Vozrazsenyje*). Azonban a széleskörű olvasottság nem pótolhatta a szisztematikus tanulást és a módszeresen megszerzett műveltséget, amellyel Nikon nem rendelkezett, ahogyan tévedett a szertartások történeti megítélését illetően is (és aligha lehetett tisztában a valóságos történetükkel). A Nikon ismereteiben megmutatózó komoly hiányosságok, durva taktikai hibákkal párosulva, nagymértékben hozzájárultak az oroszországi egyházszakadás kialakulásához.

¹⁶ Paisziosz szerepéről lásd Kaptyerjev I. köt., 1909. 65–69. Kaptyerjev véleménye szerint éppen Paisziosz győzte meg végérvényesen Nikont a grekofil egyházi reform végrehajtásának szükségességéről. Moszkvából való elutazása után Paisziosz emisszáriusai segítségével folytatatta Nikon „megdolgozását”.

Nikon kért fel erre a szerepre. Makariosz fiának visszaemlékezései szerint: „Nikon állandóan kérlete tanítónkat, így beszélve hozzá: »ha találsz valamit, ami elítélést érdemel szertartásaink rendjében, mondd meg nekünk, hogy úgy cselekedhessünk, ahogyan kell«, és általában tanácsát a legnagyobb figyelemmel fogadta”.¹⁷ Ebből is jól látszik, hogy Nikon nem foglalkozott a szertartások történeti összehasonlításával, hanem mechanikusan átvette a görög mintákat az antiochiai patriarcha útmutatásait követve.

Most nem soroljuk fel az összes Nikon által kezdeményezett változtatást, amelyek száma igencsak nagy volt, bár e változtatások nagy többsége a mai ember számára teljesen jelentéktelenné tűnik. Már szóltunk a keresztvetés kérdéséről. Ezen felül utalhatunk még az olyan „újításokra” is, mint a háromszoros „alleluja” a korábbi kétszeres helyett, a Nap járásával szemben elvégzett templom körüli körmenet (és nem a Nap járásával megegyező irányban, mint korábban), öt proszfora használata a Proszkomidiánál (hét helyett),¹⁸ a templomok belső részecinek és külső képecinek a megváltoztatása stb.¹⁹ Nagy elégedetlenségét váltott ki, hogy Nikon a három részből álló nyolcvégű keresztet az Oroszországban „latin” keresztnek tartott két részből álló négyvégű keresztrel cserélte fel. A változtatások érintették az egyházi személyek ruházatát is. Fennmaradt egy érdekes elbeszélés arról, hogy Nikonnak annyira megtetszett a görög szerzetesek fejfédője, hogy magának is ugyanolyan rendelt készíttetni, csupán arannyal és igazgyönggyel kivarrt kerubbal. Mindazonáltal Nikon előre látta, hogy felróják majd neki: „megsemmisítetted a mi régi szokásunkat és a mi első szent főpapjaink öltözkéjét”, ezért úgy intézte, hogy az antiochiai patriarcha felkérésére maga a cár helyezte a fejére az új fejfédőt. A szemtanú beszámolója szerint, Nikon „igencsak örült, de a jelenlévő főpapok, kolostori előljárók, papok és világiak, látva mindezt, igencsak felzúdultak Nikon ellen...”²⁰ Ez a nem túl nagy jelentőségű, de jellegzetes cselekmény jól mutatja, hogy Nikon milyen bátran vállalta a hazai hagyományok megsértését; eközben az elégedetlenkedőkkel a keleti patriarchák tekintélyét és a cár hatalmát szegezte szembe. Ennek ellenére az elégedetlenség nem tűnt el, csupán nyilvánosan nem kapott hangot, titokban viszont egyre erősödött, jelentősen csökkentve a Nikon által elért eredmények értékét.

A moszkvai patriarcha reformtevékenységének másik iránya, az istentiszteleti könyvek kijavítása, ugyancsak kétes eredményekre vezetett. Nikon legelső lépése a kétujjas keresztvetésről és a meghajlásokról szóló szövegek kihagyása volt az 1653. február 11-én kiadott Zsoltárkönyvből. Az orosz egyház fejének az 1654-es zsinaton sikerült zsinati határozatot ki-csökkentenie a nyomtatott istentiszteleti könyveknek „a régi pergamen és görög könyvek ellenében” történő kijavításáról.²¹ A cár és a patriarcha parancsára megkezdődött az egyházi szláv pergamen kéziratok összegyűjtése a kolostorok könyvtáraiból; ezenfelül a nagy műveltséggel rendelkező Arszenij Szuhanov szerzetest elküldték Áthoszra. Szuhanov 17 áthoszi kolostorban fordult meg, és körülbelül 500 kéziratot küldött el Moszkvába. Ezeket fokozatosan,

¹⁷ Putyesesztvije... vipuszk 4., Moszkva, 1898. 169.

¹⁸ *Proszkomidia* – Liturgia része, a felajánlásra kerülő kenyér és bor előkészítése.
Proszfora – felajánlási kenyér.

¹⁹ Nikon parancsára például megváltoztatták az oltár előtti emelvény (amvon – ambon, ambó) formáját.

²⁰ Putyesesztvije... vipuszk 4. 107.

²¹ Makarij 1855. 146. A pergamen szolgált a kéziratok alapanyagául a 14. sz. végéig. A 15. században a pergament kiszorította a papír, ebből következően a zsinat határozata a 15. századinál nem újabb szláv kéziratokra vonatkozik, amelyekkel automatikusan egyenértékűnek számít bármely, akár még valamely új görög szöveg is. Következésképpen ez utóbbiak minden előzetes vizsgálódás nélkül elnyerték a régi igazság létteményeinek státuszát, míg a 15–17. századi szláv szövegekről azt feltételezték, hogy megromlottak, és révs vélekedések kerültek beléjük. Nikon e „prekonceptiója” a későbbi történészek munkáiban a tudományos magyarázat rangjára emelkedett, még az olyan mértékadó történész esetében is, mint Makarij metropolita. Lásd Makarij 1855. 3–4., 5–135.).

1658-tól kezdve bevonták a Könyvnyomtató Udvar munkájába.²² Nikon azonban nem várta meg Arszenyij Suzhanov visszatérését Moszkvába, és már 1655. augusztus 31-én néhány ezer példányban megjelent a nagy jelentőséggel rendelkező javított *Szluzsebnjyik*, amit 1656-ban és 1658-ban újabb kiadások követtek.²³ Egyfelől, ebben a könyvben rögzítették szövegszerűen a nikoni reformok szertartási újításait, másfelől a könyv előszavában Nikon kifejtette a reformok okára és menetére vonatkozó elképzeléseit (eközben nem riadt vissza a tények direkt meghamisításától sem – lásd a 11. jegyzetet).²⁴ A *Szluzsebnjyiket* 1656–1658-ban több más fontos istentiszteleti könyv kiadása követte. Az egyházi könyvek kijavításának munkája nem maradt abba Nikon letétele után sem, és gyakorlatilag egészen a 17. század végéig folytatódott.

Ha szigorúan teológiai szempontból nézzük a dolgot, a szövegekben végrehajtott változtatások nem voltak túlságosan lényegiek. A legnagyobb zavart és felzúdulást a nika-konstantinápolyi hitvallás szövegében végrehajtott változtatások váltották ki: a „hiszek a Szentlélekben, igaz Úrban és Életőben” mondatból elhagyták az „igaz” szót, a „született, de nem teremtetett” kifejezésből kihagyták a „de” szócskát, az „és az ő Országának nem lesz vége” kifejezést jövő időbe tették,²⁵ valamint Krisztus névének hagyományosan használt „Iszusz” alakját az „Iiszus” grecizmussal helyettesítették. A javítások döntő hányada csupán formális-nyelvtani jellegű volt, kizárólag a nyelvi formát érintette, de ennek ellenére az ellenvetések és tiltakozások hatalmas hulláma lett az eredmény. E tiltakozások egyik motívuma az az állítás volt, hogy Nikon végső soron megsértette az egyházi könyvek kijavításának önmaga által felállított programját. A moszkvai patriarcha és követői úgy érveltek, hogy ők a régi bevett hagyomány visszaállításán munkálkodnak, és e tevékenységük során régi görög és egyházi szláv szövegekre támaszkodnak. Azonban ez utóbbiak, mivel az istentiszteleti gyakorlat különböző állapotainak feleltek meg, maguk is különböztek egymástól. Ezért a Nikon által meghirdetett reformprogram megvalósítása aprólkos és kiterjedt filológiai és történeti vizsgálódást tett volna szükségessé, amelyre ugyanakkor nem volt idő, és úgy tűnik, hiányoztak ehhez a szükséges ismeretek is. Végül a javítást végzők nem a régi, hanem a korabeli görög,

²² Arszenyij Suzhanov szerzetes (megh. 1668) tapasztalt diplomata volt, aki több mint tíz évet töltött a világi és az egyházi hatalom megbízásából végrehajtott utazásokkal. Az egyik ilyen küldetése során, 1650-ben, vitába keveredett a jeruzsálemi patriarchával és környezetével, amely során kitartóan védte az orosz egyházi szokások és szertartások helyességét. E viták összefoglalása, amelyet maga Arszenyij Suzhanov állított össze, később népszerű volt az óhitűek körében, és polemikus célzattal támaszkodtak is rá. Ugyanakkor figyelemre méltó, hogy Arszenyij Suzhanov Moszkvába való visszatérése után Nikonhoz csatlakozott, és élete végéig a nikoni reformok híve és tevékeny résztvevője maradt. Arszenyij Suzhanov utazása Áthoszra fontos cseménnyé vált az orosz kultúra történetében. A megvásárolni kívánt kéziratok kiválasztását igen hozzáértően végezte. A kapott feladatnak megfelelően különösen nagy figyelmet fordított a régi kéziratokra, méghozzá nem csupán az istentiszteletiekre, hanem az egyházatyák munkáira, a hagiográfiai irodalomra, a kánonjogi gyűjteményekre és a történeti munkákra is. Figyelemre méltó, hogy az általa vásárolt szövegek között megtalálhatóak antik szerzők munkái is, így Homéroszé, Hésziodoszé, Szophoklészé és Aiszküloszé, valamint Platóné és Arisztotelészé. Az Arszenyij Suzhanov által hozott kéziratokat minden bizonnyal nem csupán a könyvkiadói tevékenységben, hanem az oktatásban is hasznosították. Arszenyij Suzhanovról és áthoszi utazásáról lásd Belokurov, Sz.: Arszenyij Suzhanov. Csaszty pervaja. Biografija Arszenyija Suzhanova. Moszkva, 1891.; Fonkics, B. L.: Grecseszko-russzkije kulturnije szvjazi v XV–XVII vv. (Grecseszkije rukopiszi v Rosszii). Moszkva, 1977. 68–104.

²³ *Szluzsebnjyik* – az istentiszteletek menetét és szövegeit tartalmazó egyházi könyv.

²⁴ A 17. század 50–60-as éveiben a könyvekhez írt elő- és utószavakat gyakran használták agitációs céllal. Erről lásd Gyemin, A. Sz.: Pisztatyl i obszcsesztvo v Rosszii XVI–XVII vekov. Moszkva, 1985. 130–139.

²⁵ A nika-konstantinápolyi hitvallás szövegét a magyar nyelvű orthodoxia szóhasználatát követve idézzük. Vö. Berki Feriz (szerk.): Liturgikon. I. köt., Budapest, 1955. 73–74. („Aranyszájú Szent János Isteni Liturgiája”. Fordította Berki Feriz.); illetve Az orthodox kereszténység. Szerkesztette Berki Feriz. 2. kiad., Budapest, 1984. 52. és 29.

Velencében nyomtatott könyveket vették alapul, amelyekről az oroszországi hívők úgy tartották, hogy azokat megfertőzték a „latin eretnkségek”.²⁶ Ez a gyakorlat természetesen nem került el Nikon ellenfeleinek figyelmét, akik azt állították, hogy a valóságban az egyházi könyveket nem kijavítják, hanem lerontják, eretnek torzításokat visznek beléjük.

Az 1656-os zsinat után Nikon érdeklődése a reformok iránt fokozatosan alábbhagyott. Az oroszországi egyház élén eltöltött három év alatt a patriarcha tevékenységével a lakosság számos csoportját fordította maga ellen. Ellenségei között nem csupán a reformok ellenzőit találjuk – akikkel még elnyomó intézkedések fogantatásával sem sikerült megbirkóznia –, de diktatórikus stílusa, az egyházi ügyek terén tanúsított szokatlan szigorúsága, a testi fenyegetés, börtönbüntetés és a számvitel gyakori alkalmazása elégedetlenséget váltott ki az oroszországi papság széles rétegében, sőt még a püspökök között is.²⁷ A bojárok szemében Nikon személye azt szimbolizálta, hogy az egyháznak az államban betöltött szerepe mérhetetlenül megnövekedett; ez kiváltotta nemtetszésüket. A patriarcha a cártól rendkívül széles felhatalmazást kapott az állami ügyek intézésére. 1654–56 folyamán Alekszej cár több mint két és fél évet (kisebb megszakításokkal) a Lengyelország és Svédország ellen folytatott háborúkban töltött; erre az időre a cári családról való gondoskodást és az állam irányítását Nikonra bízta. A patriarcha hatalma ebben az időszakban érte el tetőpontját, teljhatalommal intézte az állam ügyeit, amely során rendeleteket bocsátott ki a két „nagy uralkodó”, a cár és a patriarcha nevében, méghozzá a saját nevét állítva az első helyre.²⁸ Magától értetődik, hogy mindez kiváltotta a bojárok elégedetlenségét, akiknek jelentéstétel céljából rendszeresen a patriarcha elé kellett járulniuk, és hosszas várakozás után állva voltak kénytelenek végighallgatni a patriarcha utasításait.

²⁶ Ny. F. Kaptyerev véleménye szerint a *Szluzebnjyik* későbbi kiadásai során szövegét összevetették a régi kéziratokkal is, és egyre újabb és újabb változtatásokat eszközöltek a szövegben. Emiatt a Nikon-féle *Szluzebnjyik* különböző kiadásai eltérnek egymástól, ami még inkább csökkentette a nikoni reformok során kijavított könyvekbe vetett bizalmat. Lásd Kaptyerev I. köt., 1909. 227–245. A görög hatás hordozói voltak még a dél-orosz szövegek is, amelyekre aktívan támaszkodtak a szövegek javítását végzők a Nikon-féle reformok végrehajtása során (ebben az időben a dél-orosz területek Lengyelországhoz tartoztak). E kérdés részletesebb kifejtését, valamint a javítások nyelvészeti elemzését lásd Uszenszkij, B. A.: *Isztorija russzkogo literaturnogo jazika (XI–XVII vv.)*. Budapest, 1988. 340–372.

²⁷ Aleppói Paulosz tanúsága szerint Nikon „nagy zsarnok” volt a papokhoz, sőt még a magas állami méltóságok viselőihez való viszonyában is. Nikon emberei, írta Paulosz, „állandóan a városban vizslatnak, és amint meglátnak egy részeg papot vagy szerzetest, tömlőbe vetik, mindenfajta megaláztatásnak téve ki. Ezért olyan emberekkel telezsúfolt börtönöket látnak, akik a legförtelmesebb helyzetben vannak, mivel nehéz láncokba vannak verve a nyakukon és nagy bilincsekbe a lábukon”. Paulosztól származik az a beszámoló is, hogy Nikon tömegesen küldte száműzetésbe szibériai kolostorokba a vétkező papokat. Lásd Putyescsivje... Vpuszk 3., 47.; uo. Vpuszk 1., Moszkva 1896. 162.

²⁸ A „nagy uralkodó” cím az orosz cárokat illette meg. Alekszej Mihajlovics cár elődje, Mihail Fjodorovics czzel a címmel ruházta fel Filaret patriarchát, akinek a helyzete azonban kivételes volt, mivel a cár apja volt és gyakorlatilag társuralkodói szerepet töltött be. Alekszej Mihajlovics cár Nikonnak is megengedte, hogy „nagy uralkodónak” titulálja magát, amivel Nikont különös megtiszteltetésben részesítette, és hangsúlyozta különleges szerepét az államban. Később, amikor Nikon már kegyvesztett volt, azt a vádat hozták fel ellene, bűnt követett el azzal, hogy „nagy uralkodónak” titulálta magát, sőt majdhogynem bitorolta ezt a címet. Nikonnak emlékeztetnie kellett vádlóit, hogy ő magának a cárnak a nyomatékos kérésére titulálta magát „nagy uralkodónak”. Nikon állítása szerint Alekszej Mihajlovics ezt a kérést személyes találkozájukkor, 1654 októberében intézte hozzá. Van forrás arra vonatkozóan is, hogy a cár már egy évvel korábban, a Lengyelország elleni háború kihirdetésekor Nikont nyilvánosan „nagy uralkodónak” nevezte. Lásd Tumins, Valerij A.–Vernadsky, George (ed.): *Patriarch Nikon on Church and State. Nikon's „Refutation”*. Berlin–New York–Amsterdam, 1982. 148.; Szolovjov, Sz. M.: *Szocsinyenijja. Knyiga 5., Isztorija Rosszii sz drevnyecsih vremjon. IX–X. köt.*, Moszkva, 1990. 597.

A patriarchának mindaddig nem kellett nagyszámú ellenségétől tartania, amíg maga mögött tudhatta a cár barátságát és állandó támogatását. 1656-tól azonban a patriarcha és a cár viszonya romlani kezdett. Alekszej Mihajlovics cár egyre inkább igyekezett megszabadulni a patriarcha befolyásától, egyre ritkábban vonta be az állami ügyek tárgyalásába, és került a vele való személyes találkozást is. 1658 júliusában pedig nyílt szakításra került sor. A szokással ellentétben a patriarchát nem hívták meg a grúz cárevics Moszkvába érkezése alkalmából rendezett ünnepi ebédre, a cárevics Moszkvába való ünnepélyes bevonulásakor pedig bántalmazták a patriarcha egyik bojárját, akinek a rend felügyelete volt a feladata. Nikon követelte a vétkes haladéktalan megbüntetését, a cár azonban csupán az incidens kivizsgálására tett ígéretet, de még ezt sem hajtotta végre, sőt a patriarcha által végzett ünnepi istentiszteleteket sem látogatta ezután. Ebben a helyzetben Nikon szélsőséges eszköz alkalmazására szánta el magát: az Uszpenszkij székesegyházban az ünnepi istentisztelet után nyilvánosan bejelentette, hogy lemond a patriarchai méltóságról, és a nép és a cár győzködését figyelmen kívül hagyva egy kolostorba távozott. Ilyen váratlanul ért véget Nikon karrierje, ráadásul ez az esemény új lendületet adott az egyházi reformok ellenfeleinek; ők a patriarcha távozásában igazuk mellett szóló fontos bizonyítékot láttak. Nikon letételének és utódja megválasztásának folyamata hosszú évekre elhúzódott (1658–1667),²⁹ miközben az „ellenzék” agitációja új erőre kapott.

3. Az óhitűség kialakulása és elterjedése

Ahogy fentebb láthattuk, már Nikon legelső reformintézkedései is ellenállást váltottak ki. Ezt az ellenállást azon mozgalom kezdetének tarthatjuk, amelyet a 17. században szakadár vagy óhitű mozgalomnak neveztek, a 18. századtól pedig ószertartásúnak.³⁰ A reform ellen-

²⁹ Nikon távozásával az orosz egyház bonyolult kánonjogi problémával találta magát szembe. Kezdetben úgy tűnt, Nikon véglegesen lemondott a patriarchai méltóságról, és nincs más hátra, mint új patriarchát választani. Azonban az 1660-as, e kérdés megvitatását célul kitűző zsinat összehívásakor kiderült, Nikon ragaszkodik ahhoz, hogy utódja az ő áldásával foglalja el a moszkvai patriarchai trónust, őt pedig továbbra is patriarchának titulálják, ami szükségszerűen számos probléma forrása lett volna a régi és az új patriarcha viszonyát illetően. A zsinat úgy döntött, hogy Nikont megfosztja tisztségétől és utódát az ő áldása nélkül választja meg; mindazonáltal kiderült, hogy ehhez nincsenek meg sem a kanonikus alapok, sem az egyértelmű történelmi precedensek. Csupán hosszadalmas tárgyalások után sikerült Moszkvába egy újabb zsinatot összehívni a keleti patriarchák részvételével (1666–1667). Ez a zsinat elítélte Nikont, nem csupán patriarchai méltóságától fosztotta meg, hanem püspöki címéről is, és egyszerű szerzetesként egy kolostorba száműzte. Nikon elítélése után került sor az új patriarcha, II. Joaszaf (1667–1672) megválasztására.

³⁰ A „szakadár” („raszkolnyik”) nevet az óhitűek ellenfeleiktől kapták, és ez a megnevezés nyilvánvalóan polemikus irányultságú. A 17. században ezzel a névvel illették a katolikusokat, az uniátusokat és a protestánsokat, vagyis mindazokat, akikről Oroszországban úgy tartották, hogy elhagyták az igaz hitet (lásd Rumjanceva, V. Sz.: Narodnoje antyicerkovnoje dvizsenyje v Rosszii v XVII veka. Moszkva, 1986. 3. – a továbbiakban: Rumjanceva). Magától értetődik, hogy az óhitűek, akik az egyházszakadás felelőseinek a hivatalos egyházat tartották, nem fogadták el a „szakadár” („raszkolnyik”) nevet, hanem magukra vonatkozóan az „igazhitűk” („pravoveri”), „régiség szeretők” („sztaroljubci”) elnevezést használták, majd a későbbiekben – az „óhitű” („sztarover”) nevet, ellenfeleiket pedig „újdonság szeretőknek” („novoljubci”) és nikoniánusoknak („nyikonyiany”) nevezték. Az óhitűek a 19. században egyre kitartóbban követelték a „szakadár” helyett az „ószertartású” („sztarooobryajec”) elnevezés használatát, ami kifejezi a Nikon előtti szertartásokhoz való ragaszkodásukat, azonban még a 19. és a 20. század fordulóján, a növekvő vallási tolerancia légkörében is, ez a követelés következetes visszautasítással találkozott. Még egy olyan felvilágosult egyháztörténész is, mint Jc. Je. Golubinszkij, úgy tartotta, hogy e kérdés teljesítése „egyenlő lenne azzal, hogy saját magunkat ismerjük el szakadároknak (mivel kettőnk közül valaki mégiscsak szakadár, és nem vagyunk mindketten egyaránt pravoszlávok, ez lehetetlenség lenne)”. Lásd Golubinszkij, Jc. Je.: K nasej polemike sz sztarooobryadcam. Moszkva, 1905. 2. (a továbbiakban: Golubinszkij)

zöinek börtönbe vetése és száműzése nem akadályozta meg őket abban, hogy agitációjukat új tartózkodási helyeiken folytassák tovább. A forrongás nem hagyott alább Moszkvában sem. 1654 júliusában pestisjárvány tört ki, augusztus 2-án pedig a moszkvaiak napfogyatkozásnak lehettek szemtanúi. A járványt és a napfogyatkozást a moszkvaiak mint a Nikon patriarcha tevékenységéért bekövetkezett isteni büntetést értelmezték, és augusztus 25-én nyílt lázadás tört ki, amelyet ugyan sikerült lecsillapítani, de a reformok ellenzői által folytatott rejtett agitáció nem szűnt meg.³¹ 1655 nyarán megszökött fogságából Ivan Nyeronov protopópa, aki korábban több mint egyéves küzdelmet folytatott a patriarchával, majd Moszkvában és környékén bujkált; tartózkodási helye ismert volt a cár előtt, ő azonban nem adta ki a protopópát Nikonnak. Nikon, mivel érezte a gyengülni nem akaró ellenállás erejét, és egyre kevésbé tudhatta maga mögött a cár támogatását, 1657-ben kísérletet tett a Nyeronovval való kibékülésre, sőt engedélyezte számára a régi könyvek szerint végzett istentiszteletet is, legalábbis Nyeronov biográfusának elbeszélése alapján,³² amit úgy is értékelhetünk, hogy Nikon bizonyos mértékig csalogdott az általa kezdeményezett reformokban. Nehéz lenne megmondani, hogyan alakult volna Nikon és ellenfelcinek viszonya a későbbiekben, de minden okunk megvan annak feltételezésére, hogy Nikon alakja túlságosan is gyűlöletes volt az óhitűek szemében, akik benne látták minden egyházi baj felelőst, és aligha viszonozták volna Nikon békülési szándékát.³³

Nikon távozása a reformok ellenzőiben felkeltette a reformok megsemmisítésének reményét. Úgy tűnhetett, a szigorú megtorló intézkedések időszaka véget ért, és beköszöntött a vita és a meggyőzés korszaka. Nem véletlen, hogy az 1650-es évek vége és az 1660-as évek első fele (az 1666–1667-es zsinatig) a vitairatok és a nagyszámú kérvények (cselobitnaja) – amelyekkel a régi szertartások védelmezői igyekeztek a cárt ügyüknek megnyerni – időszaka.³⁴ Ezen írásművek között megtalálhatók voltak az istentiszteleti könyvek kijavításának részletes, „textológiai” elemzése, amelyek rámutattak a javítások többségének értelmetlenül formális jellegére és magának a javítást végzők által alkalmazott módszernek az elhibázott voltára. Alapjait tekintve ugyanebben az időben alakult ki a Nikon-féle reformok elvi értékelése is. Eszerint Nikon a leglényegesebb pontban tévedett, abban, hogy feltétel nélkül előnyben részesítette a görög hitet és szertartásokat az orosz hittel és szertartásokkal szemben, és minden fenntartás nélkül megtagadta az orosz egyházi tradíciót. Az óhitűek álláspontja szerint éppen Oroszország őrizte meg a szertartásokat a maguk eredeti formájában, és éppen a régi görög könyvekből fordított egyházi szláv istentiszteleti könyvek azok, amelyek tükrözik az ősi és autentikus keresztény tradíciót, amiről nagyszámú orosz csodatévő szent tanúskodik. Az egyházi régműlt védelmezői is azt a régi (és végső soron maguktól a görögöktől származó) meggyőződést osztották, hogy az új görög egyházi könyvekbe „latin eretnekségek” kerültek be, mivel czekek a könyveket, ahogy az óhitűség egyik vezető alakja, Fjodor diakónus írta, „az istentagadó római pápa hatalma alatt három városban: Rómában,

³¹ Nemrégiben megkísérelték, hogy bebizonyítsák a pestislázadás kizárólagosan szociális természetét. E hipotézis szerint „a moszkvai zavargásokat nem válthatták ki Nikon reformintézkedései, mivel még nem volt elég idő, hogy megvalósulhassanak (még csupán a *Zsoltárkönyvet* adták ki és az *Emlékeztetőt* küldték szét a fővárosi templomokban)”, lásd Rumjanceva 100. Való igaz, a reformok éppen hogy csak kezdődőben voltak, azonban az ellenük folytatott küzdelem már jelentős intenzitással zajlott. A pestislázadás idejére az óhitűek többsége már az ellenállás mellett döntött, és megkezdte szóban és írásban folytatott agitációját, sőt mi több, erre az időre közülük sokakat már fogságba vetettek vagy száműztek.

³² Nikon a javított és a régi könyvekről állítólag a következőket mondta: „Mindkettő jó, mindegy, amelyikből akarsz, abból tartasz istentiszteletet”. Lásd Matyeriali I. köt., Moszkva, 1874. 157.

³³ Erről tanúskodik Ivan Nyeronov példája is, aki küzdelmért Nikon „lemondásáig” folytatta, ezután viszont bűnbánatot gyakorolt, megbékélt az egyházzal és elfogadta a reformokat.

³⁴ Ezen írások rövid áttekintését lásd Zenkovszkij, Sz.: Russzkoje sztarooobradcsesztvo. Duhovnije dvizsenijja szemnadcatogo veka. München, 1970. 261–271. (a továbbiakban: Zenkovszkij)

Párizsban és Velencében nyomtatják, görög nyelven, de nem a régi istenfélclem szerint, és czecket a könyveket náluk veszik a görögök, és kényszerűségből, mivel a saját országukban nincsen nyomda...”. A régi görög könyveket pedig, mondták Fjodor diakónussal összhangban a Szoloveckij kolostor szerzetesei, „Cárgrád bevétele után [Konstantinápolynak a törökök által 1453-ban történt elfoglalásáról van szó – F. Sz.] elvették a rómaiak és újramotyatták saját országukban, a maguk latin szokását követve, és ők nekik [vagyis a görögöknek – F. Sz.] a saját latin könyveiket kiosztották, az ő görög könyveiket viszont tűzzel égették el”.³⁵ Ebből az következett, hogy Nikon, aki a görög könyveket vette mintául reformjához, tudatosan, még hozzá erőszakos eszközök igénybevételével sérti meg az oroszországi pravoszlávia tisztaságát, rombolja a hitet, amivel az Antikrisztus eljövetelét készíti elő.

A moszkvai óhitű ellenzék központjává a cári családdal rokonságban álló Fedoszja Morozova bojárasszony fényűző háza vált. Itt szállt meg Avvakum protópópa, aki 1664 elején majdnem tizenegyéves száműzetés után tért vissza a fővárosba. Fedoszja Morozova – Avvakum hatására, aki a bojárasszony lelkiatyja lett – nem volt hajlandó elfogadni a Nikon-féle újításokat, és menedéket nyújtott a régi szertartások híveinek.³⁶ Maga Avvakum energikusan irányította a moszkvai óhitűek tevékenységét, kérvényt (cselobitnaja) írt Alekszej Mihajlovics cárnak, vitát folytatott a Nikon-féle irányzat vezetőivel, és ügyes kézzel szervezte az agitációt a nép körében. Avvakum visszatérésének engedélyezése a száműzetésből a cár azon új keletű törekvését jelezte, hogy a Nikon távozása utáni helyzetben ne élezze tovább a viszonyt az óhitűekkel, sőt lehetőség szerint kompromisszumot kössön velük. Ahogy erre maga Avvakum visszacmlékezett, Moszkvába való visszatérésekor a cár és a bojárok részéről jó fogadtatásban részesült, többször beszélgetett velük, és jelentős pénzadományokat kapott tőlük. A cár Avvakumtól mindössze a nyilvános agitáció beszüntetését kívánta, és cserébe felajánlotta, hogy könyvjavítóként a Könyvnyomtató Udvarban dolgozhat.³⁷ Habár ez az ajánlat rendkívül csábító volt, Avvakum nemhogy nem hallgatott el, hanem hosszú levelet intézett a cárhoz „hogy állítsa helyre a régi vallásosságot, és védelmezze meg az eretnekségtől a közös édesanyánkat, az egyházat, a patriarchai székre pedig igaz pravoszláv pásztort ültessen ahelyett a hitehagyott, ragadozó, gonosz és eretnek Nikon helyett”.³⁸ A cár válasza Avvakum újabb száműzetése volt, ami már előrevetítette a cár szándékát, hogy végérvényesen leszámoljon az ügyük mellett továbbra is makacsul kitartó óhitűekkel.

Alekszej Mihajlovics cár Nikon távozása után gyakorlatilag átvette az egyházi ügyek irányítását. Nagyon is jól tudta, hogy a reformokkal szemben egyre terjed az elégedetlenség, és az orosz papság az új könyveket és szertartásokat nem fogadja el, néhány moszkvai templomban továbbra is a régi módon, a régi könyvekből zajlik az istentisztelet, és sokan reménykednek a Nikon-féle reformok felülvizsgálatában. 1662-ben úgy döntött, hogy zsinatot hív össze a keleti patriarchák részvételével; a zsinatnak le kellett zárnia a Nikon-ügyet, valamint egyúttal végérvényes határozatot kellett hoznia az egyházi könyvek és szertartások ügyében. A zsinat előtt a cár alapos előkészítő munkát végzett. Egyfelől fokozatosan igyekezett maga körül olyan egyházi vezetőket egybegyűjteni, akik a zsinaton határozottan a reformok védelmében lépnének fel. Másfelől nyomásgyakorlással, rábeszéléssel és ígéretekkel próbálta a

³⁵ Matyeriali VI. köt., Moszkva, 1881. 41.; III. köt., Moszkva, 1878. 258.

³⁶ Fedoszja Morozova későbbi sorsa tragikusan alakult. Alekszej Mihajlovics cár rosszállása ellenére nem békélt meg az új szertartások bevezetésével, titokban apáca lett, és egyre jobban elhanyagolta udvari kötelezettségeit. 1671 januárjában nem volt hajlandó részt venni Alekszej Mihajlovics cár második esküvőjén, novemberben lánytestvérével együtt leratóztatták és kolostorba zárták, ahol is kínvallatásnak verették alá. Később száműzték, és 1675 őszén halála éhezették. Alakját V. I. Szurikov ismert képe, a „Morozova bojárasszony” (1887) örökölte meg. Életről részletesebben lásd Poveszty o bojarinye Morozovoj. Leningrád, 1979.

³⁷ Avvakum 42–43, 46.

³⁸ Avvakum 47.

maga oldalára állítani vagy legalábbis semlegesíteni az óhitűek vezető egyéniségeit (ami sikerült Ivan Nyeronov esetében, de nem sikerült Avvakumében). 1664-ben indult meg katonai egységeknél a Moszkva környéki erdőkbe és a Volga-vidékre való vezénylése, azzal a feladattal, hogy tisztítsák meg ezeket a területeket az óhitűektől. Közvetlenül a moszkvai zsinat előtt, 1665 végén–1666 elején letartóztatták és Moszkvába szállították az egyházi ellenzék még szembeszegülő vezetőit. Először egy orosz püspökökből és archimandritákból álló zsinat előtt jelentek meg; a zsinat 1666 tavaszán-nyarán ülésezett. Számos óhitű meghajolt a zsinat tekintélye előtt és bűnbánatot gyakorolt, nem mervén elmenni az egyházzal való szakításig. Hárman Avvakummal az élen hűek maradtak nézeteikhez; őket megfosztották papi méltóságuktól és nyilvánosan kiközösítették az egyházból.³⁹ 1666. július 2-án a zsinat határozatot fogadott el, amely Nikon reformjait helyesnek nyilvánította, de eközben a régi szertartásokat sem ítélte el. Csupán azokat rendelte büntetni, akik nem vetik magukat alá a zsinat határozatának, amivel az egyház elleni lázadást követnek el. Úgy tűnhetett, a zsinat határozatai némi megnyugvást vihettek az oroszországi egyház életébe, de Paisziosz alexandriai és Makariosz antiochiai patriarcha Moszkvába érkezése után újabb egyházi zsinat ült egybe, amely Nikon elítélése és az új patriarcha megválasztása után újra megvizsgálta az óhitűség kérdését is. A keleti patriarchák nem érték be a Nikon-féle reformok egyszerű jóváhagyásával, hanem már közvetlenül is törekedtek arra, hogy elérjék a régi oroszországi szertartási formák elítélését is, amelyeket eretneknek tartottak.⁴⁰ Ezt az álláspontot tükrözték a zsinati határozatok is, amelyek nem csupán a zsinatnak való engedelmisséget írták elő, hanem a két patriarcha által megszemélyesített „szent keleti egyháznak” való engedelmisséget is. A zsinat a keleti egyház tekintélyére támaszkodva szentesítette a háromujjas keresztvetést is, míg a kétujjas keresztvetést elítélte, és már csupán a keresztvetés e módjának megtartásáért is kiátkozást és az egyházból történő kiközösítést helyezett kilátásba, a régi szertartásokat követőket pedig „az áruló Júdással, a Krisztust megfeszítő zsidókkal, Áriusszal és a többi átkozott eretnekkel” állította egy sorba.⁴¹ Ehhez járult még, hogy a zsinat az egyházi átok mellett előírta a bűnösök átadását a világi hatóságoknak büntetés céljából. Erre haladéktalanul sor is került, amikor 1667 augusztusában a cár rendeletére négy bűnbánatot tartani nem akaró óhitűt, Avvakumot, Lazar és Nyikifor papot, valamint Epifanyij szerzetest a távoli északon fekvő pusztoszerzsi erdőbe való száműzésre ítélték, nyelvük előzetes kivágásával,⁴² később ugyanerre a sorsra jutott Fjodor diakónus is.

A keleti patriarchák részvételével megtartott zsinat azzal, hogy elítélte az oroszországi egyházi múltat, kiclezte a konfliktust és azonnali ellenállást gerjesztett. Az ellenállás egyik központja a gazdag és tekintélyes Szoloveckij kolostor lett,⁴³ amely még 1658-ban meg-

³⁹ Kettő közülük, Fjodor diakónus és Nyikita pap később színleg bűnbánatot gyakoroltak, úgyhogy Avvakum egyedül maradt.

⁴⁰ Míg Nikonnál a kétujjas keresztvetés – ahogyan erről már fentebb esett szó – az örmény eretnekséggel kapcsolódott össze, addig a kérdésnek a keleti patriarchák számára előkészített vizsgálatában a kétujjas keresztvetés már a manicheizmussal, a markionizmussal, az arianizmussal, a nesztorianizmussal, az Appolinárisz-féle eretnekséggel stb. is egybekapcsolódott.

⁴¹ Lásd Matyeriali II. köt., Moszkva, 1876. 218–220. A zsinaton egyúttal elítélték az egész oroszországi egyházi hagyományt, többek között az ún. Százcikkelyes zsinat (1551) határozatait is, amelyek a kétujjas keresztvetést előírták.

⁴² Nyikifort a nyelvkivágás alól idős korára tekintettel, Avvakumot pedig Alekszej Mihajlovics cár különös kegyéből mentesítették.

⁴³ A Szoloveckij kolostor ellenállására vonatkozó irodalom hatalmas. A következő munkákat és forrásgyűjteményeket szeretnénk kiemelni: Matyeriali III. köt., Moszkva, 1878.; Poveszty ob oszgye Szoloveckogo monasztirja. In: Pamjatnyiki lityeraturi drevney Ruszi. XVII vek. Knyiga pervaja. Moszkva, 1988. 155–191.; Szircov, I. Ja.: Vozmuscsenyije szoloveckih monahov-sztarobradcev v XVII veke. Kazany, 1880.; Zenykovszkij 307–313., 336–339.; Csumicseva, O. V.: „Sztranyici isztorii Szoloveckogo vossztanyija (1666–1676 gg.)”. In: Isztorija SzSzSzR, 1990. 1. szám.

tagadta az újonnan kijavított könyvek és szertartások átvételét, 1663-ban pedig újra megerősítette ezt a döntését. 1667-ig a Szoloveckij kolostor szerzetesei (akik között szintén nem volt teljes egyetértés) álláspontjukat kérvények benyújtásával védelmezték (a nevezetes ötödik kérvény a korai óhitű mozgalom egyik legfontosabb és legnépszerűbb dokumentumává vált). 1667 decemberében a cár a kolostor földbirtokainak és egyéb vagyonának elkobzásáról rendelkezett, valamint megtiltotta, hogy a kolostorba pénzt, kenyeret vagy egyéb árut juttassanak el. A következő, 1668-as évben katonai osztagot vezényeltek a kolostorhoz, a kolostor erre a lépésre válaszul megkezdte a fegyveres ellenállást, amely 1676-ig tartott. 1676 januárjában a cári csapatok árulás segítségével bevették a kolostort és a védők nagy részét megölték. Az életben maradt szerzeteseket megkínózták, sokakat kivégeztek, a Fehér-tenger jeges vizébe dobták őket.⁴⁴

Az óhitű mozgalom másik központjává Pusztoszerszk vált. Avvakum protopópa és száműzetésben lévő társai levelek, kérvények, vitairatok nagy tömeget írtak, továbbá meg is tudták szervezni a művek elküldését Moszkvába, a Szoloveckij kolostorba és Oroszország egyéb pontjaira, ahol ezeket tovább másolták, és így gyorsan terjedtek a régi szertartások híveinek körében. A Pusztoszerszkből folytatott propaganda hatására az óhitűség elterjedt és gyökeret vert a Volga-vidéken, a Don környékén, az európai Oroszország északi tengerpartján és Szibériában. 1681. január 6-án az óhitűek zavargásokat robbantottak ki a moszkvai templomokban, amely során felségsértésre is sor került; a zavargások kezdeményezőjének Avvakumot tartották. Moszkva-szerke közkezen forogtak levelei, amelyekben „a cári személyeket és a magas egyházi élenjáró személyiségeket káromló írásokkal, magyarázatokkal, [...] és igencsak tilalmas szemrehányásokkal [...] illette”.⁴⁵ Februárban egy újabb zsinat ült össze és felhatalmazta Fjodor Alekszejevics cárt, hogy a „szakadárokkal” „uralkodói belátása” szerint járjon el, és április 14-én a pusztoszerszki foglyokat az uralkodóház megsértéséért máglyán égették meg. Két héttel ezután elhunyt maga Fjodor Alekszejevics cár is.⁴⁶ Az óhitűek, kihasználva a trónöröklés körüli küzdelmeket és a sztrelec-lázadást, azzal a követeléssel léptek fel, hogy rendezzenek nyilvános vitát a hitről, amire július 5-én a Kremlben sor is került. Az időnként verekedéssé fajuló vallási vita nem hozott eredményt, és Szojja régensnő berekesztette azt. Az óhitűek győztesnek érezték magukat, sokáig agitáltak a Vörös téren egybegyűlt népnek, győzelmüket harangszóval ünnepelték, azonban néhány nap elteltével vezéreiket letartóztatták, és közülük egyet, Nyikita papot kivégeztek, a többieket pedig különböző kolostorokba száműzték.

Az 1682-es moszkvai események jelentették a régi hit hivatalos visszaállítására irányuló utolsó kísérletet; ezt követően az óhitűek mindenekelőtt a régi szertartásoknak saját körükben való megőrzéséért harcolnak, igyekeznek kivonni magukat az állam és a hivatalos egyház üldözése alól. 1685-ben Szojja régensnő kormányzata 12 új „cikkelyt” adott ki a „szakadárokkal” ellen; ezek tartalmazták az elfogott óhitűek kínvallatását, a bűnbánatot tartani nem akarók megégését és azok megkorbácsolását vagy legjobb esetben száműzését, akik nem tanúsítottak konokságot „tévelygéseik” során. Korbácsolás és száműzetés várt azokra is, akik bűjtatták az óhitűeket, vagy élelemmel és itallal látták el őket.⁴⁷ Ezek a kegyetlen rendelkezések, amelyeknek végrehajtásához késlekedés nélkül hozzáláttak, az egyházi múlt híveinek tömeges önégetéseit, valamint Oroszország határvidékeire és nehezen megközelíthető részeire való

⁴⁴ A Szoloveckij kolostor bevételét után egy héttel Alekszej Mihajlovics cár váratlanul meghalt. Ez az esemény alapul szolgált ahhoz az óhitű közegben kialakult legendához, amely szerint a cárnak a Szoloveckij kolostor szerzetesei ellen végrehajtott megtorlásért kellett isteni büntetést elszenvednie.

⁴⁵ Malisev, V. I.: „Novije matyeriali o protopope Avvakume”. In: Trudi Otycela drevnyecruszkaj lityeraturi, XXI. köt., Moszkva–Leningrád, 1965. 343.

⁴⁶ A 18. századi népi hagyomány szerint Avvakum megjósolta, hogy kivégzése után nemsokára a cárt is utoléri a halál. Lásd Malisev, V. I.: Zametki o protopope Avvakume. In: Russzkaja lityeratura, 1965. 4. szám, 161.

⁴⁷ Makarij 1855. 331–332.

menekülését idézték elő. A 17. század vége Oroszországban a szakadatlan vallási üldözés és önmegsemmisítés jegyében telt, ami elmélyítette és stabilizálta az egyházi és társadalmi szakadás állapotát.⁴⁸

4. Az egyházszakadás interpretációi

Az egyházszakadás tudományos igényű tanulmányozása fokozatosan alakult ki, és csak nehezen volt képes megszabadulni a vallási-polemikus béklyóktól.⁴⁹ A tudomány és a vallási politika határán állnak Makarij (Bulgakov) metropolita munkái; a szerző teoretikusan összegezte és a leginkább teljességre törekvően fejtette ki az ún. „leplező” (az óhitűek szóhasználatára szerint „missziós”, Makarij meghatározása szerint pedig „kritikai”) irányzat nézeteit. Ez az irányzat végső soron propagandacélokat tartott szem előtt, és közvetlenül az óhitűség ellen irányuló polémia főbb téziseiből indult ki. A „leplező” koncepció szerint az egyházszakadás alapjául az orosz nép és papság tudatlansága szolgál, amely az egyházi könyvek megromlásához és az eltorzított szertartások elterjedéséhez vezetett a 15–16. századi Oroszországban. A 17. század elején a könyvnyomtatás oroszországi fejlődésével a „szakadár” nézetek bekerültek a nyomtatott könyvekbe is, és tekintélyre tettek szert a népesség széles tö-

⁴⁸ A 18–19. század folyamán az orosz kormányzat az engedmények politikáját folyamatosan a fokozott nyomásgyakorlás politikájával váltogatta. Az óhitűek helyzete lényegesen jobb lett II. Katalin uralkodása idején (1762–1796), amikor is számos törvényi korlátozást megszüntettek, és megalapozták az ún. „egyhátiúséget” („jegyinovrije”), vagyis a hivatalos egyház és az óhitűek megegyeztését (az egyhitűség szabályait 1800-ban hagyták jóvá). Az egyhitűségbe belépő óhitűek mentesültek az egyházi átok alól és papokat kaptak, akik a régi egyházi könyvek alapján végezték az istentiszteletet. Ugyanakkor ezek az engedmények nemhogy nem bomlasztották fel az óhitűséget, hanem éppenséggel hozzájárultak ahhoz, hogy jellegzetes vallási, kulturális és élelvetbeli hagyományokkal rendelkező sajátos, különálló felekezeti csoporttá álljon össze és ekként szilárduljon meg. Egy mai történész számításai szerint, a 19. század közepén az óhitűek az orosz lakosság 17–20 százalékát tették ki (10 millió volt a létszámuk), méghozzá „gyakran ők alkották a legaktívabb és leginkább mobil csoportokat” (lásd Grinberg, M. L.: „Sztarobirjadci Jevropejszkoj Rosszii kak gyziszersznaja konfesszionalnaja gruppa”. In: Malije i gyzispersznije etnyicseszkije gruppi v Jevropejszkoj esaztyi SzSzSzR. Moszkva, 1985. 35., 44.). Figyelemre méltó jelenség az óhitűek nagy száma a 19. századi kereskedelmi és ipari vállalkozók között. A 20. század elején a pravoszláv egyház megújítását célzó mozgalom keretei között felvetődött az egyházszakadás megszüntetésének kérdése is. Az 1917-ben összeült helyi zsinaton egy külön bizottság jött létre, amely tárgyalásokat kezdeményezett az óhitűekkel. Ez utóbbiak az egyesülés feltételül szabták az átok feloldását, méghozzá éppen úgy, ahogyan az átok kimondása a 17. században megtörtént, vagyis zsinaton, két keleti patriarcha részvételével. Az ügy elhúzódott egészen a zsinat 1918-ban történt feloszlásáig. 1929-ben a Patriarchai Szent Szinódus határozatot hozott, hogy a régi oroszországi szertartásokat egyenértékűnek kell tartani az újakkal és feloldotta a 1656-os és 1667-es zsinatokon kimondott átkot, „mintha nem lettek volna”. (Lásd Nyikolszkij, N. M.: Isztorija russzkoj cerkvi. 3. kiad., Moszkva, 1983. 137.) Ezt a határozatot megerősítették az orosz pravoszláv egyház 1971-ben és 1988-ban tartott helyi zsinatai is.

⁴⁹ Az egyházszakadás historiográfiájának részletes vizsgálata külön könyvet tenne szükségessé, amely sajnos még nem született meg. A rendelkezésre álló historiográfiai áttekintések meglehetősen régen születtek (Szmirnov, P. Sz.: „Litycratura po isztorii raszkola v XIX sztoletyij”. In: Hrisztyianszkoje cstyenyije. 1901. 1. szám; Belolikov, V. Z.: Isztoriko-krityicseszkij obzor szuscesztvujuscsih mnyenij o proiszhosgyenyii, szuscsnosztyi i znacsenyii russzkoj sztarobirjadcseszta. Kijev, 1913.), vagy túlságosan tömörek és lényegében csupán a főbb munkák felsorolására szorítkoznak (Zenykovszkij 14–23.; Rumjanceva 9–23.). A jelen cikk szerzője néhány évvel ezelőtt kísérletet tett az egyházszakadásra vonatkozó főbb koncepciók történeti fejlődésükben való bemutatására: Filippov, Sz.: Raszkol v russzkoj cerkvi i krizisz tragycionnogo cszhatologizma v Rosszii XVII veka. (A XVII. századi egyházszakadás és az eszkatologikus történelemfelfogás átalakulása Oroszországban. Bölcsész-doktori értekezés) Budapest, 1993. 2–55. De ez a munka is csupán az egyházszakadásra vonatkozó hatalmas irodalom egy részét foghatta át.

megci szemében. Makarij metropolita szerint különösen nagy felelősség terheli Nikon fő ellenfeleit, Ivan Nyeronovot, Avvakumot és társait, akik – ahogy Makarij gondolta – az egyházi könyvek javítását végezték Nikon elődje, Joszif patriarcha (1642–1652) alatt, és az egyházi könyvekbe bevitték a két legfőbb szakadár tételt: a kétujjas keresztvetést és a kétszeres alleluját. Amikor pedig Nikon patriarcha, miután észrevette az orosz és a görög könyvek közötti eltérést, úgy döntött, hogy kiiktatja a különbségeket és kijavítja a könyvek javítását végzők tudatlanságából bekérült hibákat, ez a szándéka belcütközött egy konok és retrográd csoport ellenállásába; ez a csoport ugyanazokból, Avvakumból és társaiból állt össze. Makarij úgy tartotta továbbá, hogy az ellenállás fő oka még csak nem is a vallási ellentétekben keresendő, hanem az ellenszegülők által Nikon irányában táplált személyes ellenszenvben. „Így tehát, gyűlölet és tudatlanság – íme, ebből a két legfőbb forrásból fakadt az oroszországi egyházszakadás [...]” – hangzik Makarij végkövetkeztetése.⁵⁰ E koncepció integráns eleme volt Nikon személyének eszményítése; Nikont a saját korának élenjáró személyiségeként, az egyházi megújulás felvilágosult harcosaként ábrázolták, akinek meg kellett küzdenie tudatlan, irigy és ellenséges környezetével.⁵¹ Ugyanakkor azt is el kell ismernünk, hogy Makarij a lehető legnagyobb mértékben figyelembe vette korának tudományos követelményeit, hatalmas anyagot gyűjtött egybe, és kiterjedten alkalmazta a forráskritika módszerét az óhírté nézetek cáfolására. Makarij munkája széles körben elterjedt, és tankönyvként használták a szakadárok között tevékenykedő misszionáriusok körében.

Makarij koncepciójának tudományos felülvizsgálatát bizonyos vonatkozásban megelőlegezte a nagy orosz gondolkodó, Vlagyimir Szergejevics Szolovjov munkássága. Szolovjov az oroszországi kereszténység helyzetéről, az egyetemes kereszténységről való elmélkedései során többször is visszatért az egyházszakadás témájára, annak különböző aspektusait következetesen újra és újra megvizsgálva. Az *oroszországi egyházi hatalomról (O duhovnoj vlasti v Rosszii)* címet viselő írásában (1881) Nikont tette felelőssé Oroszország erkölcsi-szellemi egységének megbomlásáért, és Nikon hibájául rótta fel, hogy ő az egyházat a népen és az államon kívül álló elkülönült erőként törekedett konszolidálni, valamint a pravoszláviaba bevitte

⁵⁰ Makarij 1855. 76–77., 115–116. és 160–164. Jelentéktelen változtatásokkal ez a koncepció utat talált az Isztorija russzkoj cerkvi XII., már Makarij halála után publikált kötetének oldalaira is.

⁵¹ Nikon eszményítésének régi és szilárd hagyománya van az oroszországi egyházszakadás tanulmányozásában. Végso soron ez a hagyomány magához Nikonhoz nyúlik vissza, hiszen az első életrajzát a 17. század végén protodiakónusa, I. K. Suserin írta meg, aki másfél évtizedet töltött Nikon mellett (1666 novemberéig), és minden bizonnyal sok mindent magának a patriarchának az cimdondása alapján írt meg (Suserin, I. K.: Izvesztije o rozsgyenyii i o voszpitanii i o zsytii szvjatyjesgo Nyikona patriarha moszkovszkogo i vszeja Rosszii. Moszkva, 1871.). Ez a nyilvánvalóan apologetikus életrajz szolgált alapul Sz. V. Mihajlovskij részletes Nikon-életrajzához (Zsizny Nyikona. Moszkva, 1878.; folyóirat-változat: 1863.). Figyelemre méltó, hogy a 19. században a legjelentősebb és legterjedelmesebb munkát Nikonról egy külföldi, az angol William Palmer írta. Az anglikán Palmer (később katolizált) szimpátiával viseltetett a pravoszláv egyház iránt és 1840–1843-ban látogatást tett Oroszországban. Ekkor támadt fel érdeklődése Nikon patriarcha tevékenysége iránt, akit „nagy és szent embernek” tartott. Többéves munka eredményeként született meg hatalmas műve: Palmer, W.: The Patriarch and the Tsar. I–VI. köt., London, 1871–1876. A szerző angol fordításban nagyszámú forrást és tanulmányt gyűjtött egybe; munkájának különös jelentőséget kölcsönözött, hogy itt került sor Nikon legfontosabb művének, az *Ellenvetésnek (Vozrazsenije)* első kiadására; ez a Nikon-mű a legutóbbi időkig csupán Palmer munkájában volt hozzáférhető. Nagy hatást gyakoroltak a későbbi kuratókra magának Palmernek az elképzelései is Nikon tevékenységéről, peréről és az egyház-állam viszonyról kialakított nikoni nézetekről. Ezt a munkát a 20. században M. V. Zizikin folytatta szintén monumentális művében: Zizikin, M. V.: Patriarh Nyikon. Jego goszudarsztvennije i kanonicszskije igycji. I–III. rész, Varsó, 1931–1938. (reprint kiadás: Moszkva, 1995.). Zizikin Nikont mint az egyetemes pravoszlávia egységéért és az egyháznak az államtól való függetlenségéért folytatott harc kiemelkedő harcosát mutatja be. Egy mai Nikonról szóló munkában a régóta jól ismert tények ellenére Nikon tevékenységének nyilvánvalóan megszerpített bemutatását találjuk, lásd Lebegyev.

a latinság idegen szellemiségét. A „vallási erőszak” ezen „latin alapelve” volt az, ami a szakadást kiváltotta; a szakadásban Szolovjov „Oroszország nagy betegségét” látta. A jelenkorra vonatkozóan Szolovjov a „szakadás” fogalmának kettős jelentéstartalmat tulajdonított. Az Egyház, amely „engedett a földi hatalom csábításának”, elvesztette szellemi tekintélyét, az állam kiszolgálója lett. Ezzel egyfelől elkülönült a néptől, másfelől pedig elriasztotta magától a művelt társadalmat, amely közömbössé vagy ellenségessé vált a kereszténység iránt. Ebből a diagnózisból kiindulva Szolovjov rámutatott a gyógyuláshoz vezető útra is: az egyház erkölcsi tekintélyének visszaszerzéséhez vezető úton az első lépésnek egy helyi zsinat összehívásának kell lennie, amelynek feladata a szakadárookra kimondott átok feloldása lenne.⁵² Ez bizonyos mértékig az óhitűség rehabilitációját is jelentette volna, azonban Szolovjov már a következő munkájában lényegesen módosított koncepcióján. Abból kiindulva, hogy az egyház igazi lényege egyetemességében áll, rámutatott a „katolicitást” („kafolicsnoszty”), vagyis az egyetemességet, az „egyetemes igazságot” a „régiség vagy a hazai hagyomány kritériumára” felcserélő óhitűek végzetes tévedésére. Szolovjov azután, hogy korábban Nikon tevékenységeiben a „latin szellemiség” jelenlétét hangsúlyozta, most az egyéni vélekedést „az egyház egyetemes meghatározásával” szembeállító óhitűeket a protestánsokkal állította párhuzamba (innen ered az óhitűségnek „a helyi hagyomány protestantizmusaként”, vagy Szolovjov egy másik munkájában, „nemzeti protestantizmusként” való meghatározása).⁵³ Szolovjov *A nagy vita és a keresztény politika* (*Velikij szpor i hrisztijanszkaja polityika*) címet viselő munkájában még merészebben helyezi bele az óhitűséget az egyetemes keresztény történelem kontextusába. A szerző a keleti és nyugati egyházrész szétválásában, a nagy egyházszakadásban a keleti és nyugati alapelv közötti egyensúly megbomlását látta, amely maga után vonta a bizantinizmus és a latinizmus egyoldalú kifejlődését. Az egyház társadalmi és politikai jelentőségének tagadása, a kereszténységnek mint valamilyen befejezett egésznek a tételezése, az egyházi csménynek nem a jövőben, hanem a múltban való keresése – ezek, Szolovjov véleménye szerint, a bizantinizmus jellegzetességei. A görög egyház a latinizmussal való szakításakor saját helyi szokásai védelmében lépett fel, amivel először állította szembe a helyi hagyományt az egyetemessel. A helyi hagyomány kultuszát középpontba állító oroszországi óhitűség csupán a bizantinizmus logikus következménye volt. Az egyetemes kereszténység szempontjából az óhitűek és a nikonianusok összecsúszása nem több, mint két helyi hagyomány, a görög és a moszkvai konfliktusa, az egyházi egységtől való eltérés két formájának küzdelme.⁵⁴ Vlagyimir Szolovjov munkáiban felvetette a „nagy skizma”, vagyis a keleti és a nyugati kereszténység szétválása és az oroszországi egyházszakadás közötti kapcsolat igen érdekes kérdését, amely még megoldásra vár a történettudományban.

Az oroszországi egyházszakadás értelmezésében a döntő fordulat a 19. század 80-as éveiben vette kezdetét, és a Moszkvai Teológiai Akadémia történettudományi iskolájához tartozó egyháztörténészek nevéhez fűződik. Itt mindenekelőtt Nyikolaj Kaptyerev alapvető jelentőségű munkáira kell utalnunk. A történész archívumi anyagokon végzett vizsgálódásai váratlanul alátámasztották az Oroszországban a 16–17. században az oda érkezett görögök iránt tanúsított bizalmatlanság jogosságát, valamint az óhitűek által felhozott vádak bizonyos görög egyházi személyiségek ellen, akik Nikon legközelebbi harcostársai voltak a reformok végrehajtásában. Ebből kiindulva Kaptyerev mind a Nikon által, mind Nikon ellenfelci által felhozott érvek felülvizsgálatát és újragondolását javasolta.⁵⁵ Későbbi vizsgálódásai során

⁵² Szolovjov, Vl.: Szobranijje szocsinyenij. Szankt-Petyerburg, 1911–14. 2. kiad., (reprint kiadás: Bruxelles, 1966.) III. köt., 230., 232–233., 234., 236., 239. (a továbbiakban: Szolovjov)

⁵³ Szolovjov 245., 250., 251., 252.; Szolovjov, Vl.: Rosszija i vszelenszkaja cerkov. Moszkva, 1991. 105., 106.

⁵⁴ Szolovjov IV. köt., 48–49., 62., 64., 70–71. A mű „A bizantinizmus és az orosz óhitűség. Népiség az egyházban” című fejezete az AETAS jelen számában olvasható.

⁵⁵ Kaptyerev, Ny. F.: Harakter otnoszenija Rosszii k pravoszlavnomu Vosztoku v XVI–XVII vv. Moszkva, 1914. 169–220., II–III. Kaptyerev felvetése elégedetlenséget váltott ki az óhitűek ellen polé-

Kaptyerev újabb fontos következtetésekre jutott. Mindenekelőtt megmutatta, hogy helytelen az a nézet, amely Nikont tartja az egyházi reformok kezdeményezőjének, mivel a reformok szükségességét már a Zavaros időszak válságának hatása alatt felismerték, a reformok konkrét programját pedig már Nikon előtt megfogalmazták és neki is láttak a megvalósításának Alekszej Mihajlovics cár és lelkiatyja, Sztjefan Vonyifatyjev kezdeményezésére.⁵⁶ Ami magát a patriarchát illeti, úgy Kaptyerev véleménye szerint vallásosságának típusa szerint nem állt magasabban ellenfeleinél, és saját maga is helytelenül látta reformjainak lényegét és tárgyát. Sőt a patriarcha önkényeskedő önhatalmúsága, könyörtelensége, konoksága és türelmetlensége, műveltségi hiányosságokkal párosulva közvetlenül is kárt okozott az egyházi reformok ügyének, és szinte törvényszerű volt, hogy ellenzéki mozgalmat váltott ki. Kaptyerev nagy érdeme, hogy határozottan elvetette a leplező irányzat által képviselt hagyományos álláspontot, amely szerint Avvakum és eszmétársai, akik Joszif patriarcha alatt az egyházi könyvek kijavításával foglalkoztak, tudatlanságukból következően téves nézeteket vittek be az egyházi könyvekbe. Kaptyerev meggyőzően mutatta meg, hogy a valóságban az óhitű mozgalom későbbi vezetőinek sem közvetlen, sem közvetett közük nem volt a könyvek kijavításához. Sőt a könyveket egyáltalán nem rontotta le senki, mivel, példának okáért, a kétujjas keresztvetés nem az ősi háromujjas keresztvetés eltorzítása volt, ahogy a nikonianusok állították, hanem éppenséggel a régebbi szertartási forma, amelyet a görögök még a 10–11. században, a kereszténység oroszországi felvételének időszakában vittek be Oroszországba – úgy, ahogy ezt az óhitűek gondolták.⁵⁷

Kaptyerev következtetéseit a szertartások kérdéscére vonatkozóan a kiemelkedő egyháztörténész Jc. Jc. Golubinszkij munkássága erősítette meg és egészítette ki. A vitatott szertartások történeti vizsgálata megmutatta, hogy a nikonianusok, miközben Oroszországban bevezették a görögök által abban az időben használatos szertartásokat, tévedtek, amikor azt gondolták, hogy ezzel a tudatlan oroszok által eltorzított régebbi hagyományhoz térnek vissza. Bebizonyosodott, hogy a kétujjas keresztvetés régebbi, mint a háromujjas, a kétszeres alleluja pedig ugyanolyan régi, mint a háromszoros. A keresztény szertartások Bizáncból érkeztek Oroszországba a kereszténységgel együtt. Később Bizáncban ezek a szertartások további változásokon és egységesülésen mentek keresztül, azonban – bár ezek a megváltozott görög szertartások szintén eljutottak Oroszországba – összességében Oroszországban a kezdeti tradíciót részesítették előnyben. Így jött létre a különbség az „orosz” (vagyis a görögöktől a kereszténység felvételekor kölcsönzött) és a „görög” (vagyis az újjörög) szertartások között. Ebből következően Nikon, állításával ellentétben, reformjai mintájául nem a régebbi, hanem éppenséggel az újabb görög szertartási hagyományt választotta.⁵⁸ Magától értetődik, hogy ezután az az elmélet, amely szerint az egyházszakadás az óhitűek tudatlanságának következtében jött létre, tarthatatlanná vált. Golubinszkij helyett egy másik interpretációt javasolt. Eszerint Nikon, függetlenül attól, hogy érvelése téves volt, helyesen törekedett az orosz és a görög egyházak közötti egység visszaállítására. Ezen egység szükségességét nem vitatták az óhitűek sem, de ők ehhez nem tartották szükségesnek az Oroszországban bevett szertartások görög minták alapján történő megváltoztatását, mivel véleményük szerint az újabb keletű

miatt folytató hivatalos egyházi körökben; sikerült elérniük a Kaptyerevnek már odaítélt az egyháztörténet doktora cím érvénytelenítését.

⁵⁶ V. Sz. Rumjanceva a pontosabb „Vnyifantyjev” névalakot javasolta, amely a cár lelkiatyjától származó kéziratokban és egyéb 17. századi archív dokumentumokban található. (Rumjanceva 54.). Ennek ellenére megtartjuk a hagyományosan használt névalakot, amely szilárdan gyökeret vert a tudományos irodalomban.

⁵⁷ Lásd Kaptyerev I. köt., 1909.; II. köt. 1912.; Kaptyerev, Ny. F.: Patriarh Nyikon i jego protyivnyiki v gyele ispravlenyija cerkovnih obrjadov. 2. kiad., Szergijev-Poszad, 1913. (a továbbiakban: Kaptyerev 1913.)

⁵⁸ Golubinszkij 69–70., 153–238. Ez egy általánosított magyarázat, mivel a különféle vitatott szertartások története különbözőképpen alakult.

görög szertartások sajátos jegyeiben az a tény tükröződik, hogy a görögök a katolikus egyházzal való firenzei unió következtében elvesztették a pravoszlávia tisztaságát. Nikon érdeme az volt – folytatta Golubinszkij –, hogy megértette a görögökről alkotott ezen ítélet igazságtalan voltát, és ezért bátran nekivágott grekofil reformjainak. „A társadalom döntő többsége elfogadta az egyházi könyvek Nikon-féle kijavítását, és Nikont követve megváltoztatta a görögökről kialakított vélekedését. A társadalomban azonban akadtak egyes emberek, akik a görögökről kialakított korábbi vélekedés nevében fellázkodtak az egyházi könyvek Nikon-féle kijavítása ellen. Ezek az egyes emberek azok, akiktől az óhitű egyházszakadás cred.”⁵⁹

Golubinszkij, miközben meggyőzően elveti az egyházszakadás kialakulására vonatkozó egyik leegyszerűsített elképzelést, azon nyomban egy másik, tudományos szempontból meg-alapozottabb, de nem kevésbé leegyszerűsített magyarázattal szolgál, amely végső soron megint csak az egyes emberek téves nézeteire hivatkozik, és nem tudja megmagyarázni, milyen módon voltak képesek ezek a görögökre vonatkozó téves nézetek még a 20. században is fennmaradó szakadást előidézni az orosz pravoszláv népesség körében.

Ugyanczen az úton indult el Kaptjerev is, aki arra a következtetésre jutott, hogy az orosz társadalom tragikus kettéválását egy félreértés eredményezte, az, hogy a vitatkozó felek nem értették a kereszténység lényegét. És valóban, míg a „szakadármozgalmat” leleplező irányzat képviselői minden baj forrását az egyházi múlt védelmezőinek tudatlanságában és szertartási kicsinyességében látták, addig Kaptjerev arra a megállapításra jutott, hogy *mind a két szembenálló csoportosulásnak felróható az egyháztörténet terén megnyilvánuló tudatlanság, valamint az, hogy nem értették meg helyesen a szertartások és a dogmák viszonyát, s azt, hogy a vallásban történetileg mi a változókéony és mi az állandó.* „És milyen kár – sajnálkozik Kaptjerev –, hogy akkor nem akadt egy ember, aki meggyőzően elmagyarázta volna a vitába keveredett feleknek és megértette volna velük, hogy mindannyiuk hite egyformán igaz, hogy egyikük sem eretnek, egyikük sem a pravoszláv hit tagadója [...]”⁶⁰ A „félreértés” és az „elmaradt tisztázás” elmélete – ez nem más, mint a 20. század elejének pozitívista egyháztörténetészei által távoli elődeik felett kimondott retrospektív és negatív ítélet, a 20. század vallásossága által a 17. század vallásossága felett gyakorolt kritika. Miközben elismerjük a Kaptjerev és Golubinszkij által elvégzett óriási munka jelentőségét, mindenképpen meg kell jegyeznünk, hogy éppen az ő munkásságukkal összefüggésben vált világossá, hogy új utakat kell keresni az egyházszakadás értelmezésének terén.⁶¹

Még ennél is nagyobb mértékben jellemzi az egyházszakadás retrospektív racionális magyarázata az egyházszakadást az osztályok harcának egy formájaként szemlélő népszerű értelmezés híveit. Ezt az elképzelést már részlegesen tartalmazta a „leleplező” iskola tanítása; ezen iskola a Nikon-féle reformok elleni küzdelmet az egyházi hatalom és a vele egyetértésben cselekvő állami hatalom elleni fellépésként szemléli. Az egyházszakadás kutatásának ún. „demokratikus” irányzatának képviselőinél ez a felfogás jelentősen átalakul. Ezen irányzat kezdte A. P. Scsapov *A zemsztvo és az egyházszakadás (Zemsztvo i raszkol)* címen megjelent hatalmas művének első részére vezethető vissza, amely 1862-ben látott napvilágot; Scsapov e munkájának alapját a 17. századi orosz történelemnek a területi obszcináknak a moszkvai kormányzat központosító politikája ellen „a szabad gazdasági önfejlődésért” folytatott küzdelmeként való értelmezése alkotja. Scsapov abban látta az egyházszakadás értelmét, hogy az

⁵⁹ Golubinszkij 26.

⁶⁰ Kaptjerev II. köt., 1912. 524.

⁶¹ A Kaptjerev és Golubinszkij által lefektetett úton haladt tovább P. Pascal és Sz. Zenykovszkij, nevükhöz jelentős munkák fűződnek az egyházszakadás témakörében. Pascal tolla alól került ki Avvakum proropópa legátfogóbb életrajza (Pascal, P.: Avvakum et les débuts du rascol. La crise religieuse au XVII^e siècle en Russie. Paris, 1938.) Zenykovszkij nevéhez pedig egy nagy átfogó munka fűződik az egyházszakadásról (vö. Zenykovszkij), amely ugyanakkor nem mentes a ténybeli pontatlanságoktól, és a szerző nyilvánvalóan hajlik az óhitű mozgalom bizonyos fokú csúszmányítására.

egyház berkein belül megkezdődve, „az elégedetlen zemsztvo egyetlen közös ellenzéki egyetértésébe” egyesítette „az összes addigi és jövőbeli különálló helyi-területi népi mozgalmat”. Ezzel az egyházszakadás „az adófizető zemsztvo, a népi tömeg hatalmas és félcímtes, az egész állami – egyházi és polgári – renddel való szembenállásává alakult át”.⁶² A narodnyikok, akik Scsapov elképzeléseiből indultak ki, a scsapovi koncepciót a végletekig továbbfejlesztették. Míg Scsapov az egyházszakadás kialakulását egyházi jelenségnek tartotta, addig a narodnyik V. V. Andrejev 1870-ben már azt írta, hogy az egyházszakadás „kialakulását tekintve is a zemsztvo tiltakozását jelenti jogainak a központi hatalom által történő elnyelése ellen”. A szerző számára már maga az a felvetés, hogy az egyházszakadás másodrendű szertartási kérdések kapcsán jöhetett létre, „a józan ésszel ellentétesnek” tűnt, ami szükségszerűen a társadalmi-politikai kérdések irányába terelte az egyházszakadás történelmi gyökereire irányuló vizsgálódást.⁶³ A szovjet korszakban erre az alapra épülve alakult az a szokás, hogy a vallási mozgalmakat, így az egyházszakadást is, a társadalmi, gazdasági, politikai érdekeket elleplező „burokként”, „köntösként” értelmezzék. A kereszténységet mint a „feudális” rend ideológiai legitimációját tanulmányozták, az alternatív vallási mozgalmakat pedig – tartalmuktól függetlenül – mint a fennálló rend elleni tiltakozást, vagyis mint egyház- és államellenes, azaz végső soron mint antifeudális mozgalmat vizsgálták. Ebben a megközelítésben az óhítőség is mint álcázott társadalmi tiltakozó mozgalom tűnt fel.

Az összes fentebb bemutatott koncepció az egyházszakadás egy-egy valóban fontos vonatkozását emelte ki, mindenekelőtt azokat, amelyek valamilyen politikai, vallási vagy egyéb okból aktuálisak, fontosak voltak az adott korszakban. Úgy véljük, az oroszországi egyházszakadás mélyebb megértéséhez a nézőpont megváltoztatására van szükség. Mélyebb megértéshez juthatunk el, ha lemondunk az események „objektív”, számunkra aktuális értelmének kereséséről, az eseményekre a résztvevők szemével igyekszünk tekinteni és megpróbáljuk megérteni az események résztvevőinek szubjektív elképzeléseit. Egy ilyen nézőpontból az egyházszakadást a 15–17. századi Oroszországra jellemző vallási kultúra típusának általános válságaként értelmezhetjük, amely során olyan fontos kérdések értékelődtek át, mint a világtörténelem menetéről és Oroszországnak a világtörténelemben betöltött szerepéről alkotott elképzelések, a keresztény eszkatológia orosz variánsa, a hit és az ész, a hagyomány és a „tudományos” kritika kölcsönös viszonya, az egyház és az állam kapcsolata stb. Ezen átértékelődés eredménye az orosz történelem fokozatos, de egyre gyorsuló fordulata lett, amely I. Péter radikális reformatori ténykedésében és Oroszország „veszternizációjában” csúcsosodott ki.

5. A 16. század közepe mint eszmény a 17. század embere számára

Nyilvánvaló, hogy az oroszországi egyházszakadás jelentősége világosabban látszik, ha az orosz történelem hosszabb periódusának háttérére előtt szemléljük. Az egyházszakadást már régóta a Zavaros időszak válságával kapcsolják össze. Úgy véljük, még ennél is mélyebben kell visszamenni a történelemben, és azt kell feltételeznünk, hogy a 17. századi vallási viták még a 15. század végén – a 16. század első felében megindult folyamatokat zárják le. A firenzei unió és a Bizánci Birodalom bukásának hatására Oroszországban kialakult az a nézet, hogy a görögök elvesztették a hit tisztaságát, és Moszkva vált az új állami és vallási központtá a keresztény népek történelmében. A Moszkvai cárságnak az igaz hit utolsó védőbástyájának és megőrzőjének szerepét tulajdonították „az utolsó időkben”, a földi történelem közeledő végének előestéjén („Moszkva–harmadik Róma”).⁶⁴ Az egyház fő céljává a vallási

⁶² Scsapov, A. P.: Zemsztvo i raszkol. In: Szocsinyenija. I. köt., Szankt-Petyerburg, 1906. 456–457., 459–460.

⁶³ Andrejev, V. V.: Raszkol i jego znacszenije v narodnoj russzkoj isztorii. Szankt-Petyerburg, 1870. V., 1.

⁶⁴ Részletesebben az új történelembölcseleti elképzelések kialakulásáról lásd Filippov, Sz.: „Támaszt az egkek istene birodalmat, mely soha örökké meg nem romol”. Történelembölcseleti elképzelések

élet összes elemének szabályozása és rögzítése válik, a vallási élet megvédelmezése mindenfajta újítástól. E cél jegyében dolgoztak a 16. század közepének egyházi zsinatai, amelyeket IV. Iván és környezete, mindenekelőtt Makarij metropolita kezdeményezésére hívtak össze. 1547-ben és 1549-ben a szentek „tömeges” kanonizációjára került sor, és egész Oroszországra kiterjedő szentkultuszt hoztak létre, amely egyfelől kifejezte az orosz egyház egységét, másfelől erősítette az orosz egyházi hagyomány tekintélyét. Az egyházszakadás szempontjából még fontosabb volt az ún. Százikkelyes zsinat, amelyet 1551-ben tartottak meg IV. Iván részvételével. A zsinati határozatok számos konkrét vonatkozásban normatívvá tették az istentisztelet rendjét, valamint a szertartások végzését, számos határozat foglalkozott az egyházmegyei kormányzat, a papság és a szerzetesség fegyelmének és erkölcsiségének tökéletesítésével. Meghatározták az ikonfestészet és az egyházi könyvek másolásának szabályait, intézkedéseket határoztak el a papság műveltségi szintjének emelésére, tervbe vették egyházi iskolák létesítését a lakosság számára. Nyilvánvaló a zsinat résztvevőinek azon törekvése, hogy kijavítsák és megerősítsék az „orosz hitet”, amely a kortársak tudatában szorosan kötődött az oroszországi szertartási és istentiszteleti gyakorlathoz. Igen jellemző tény az is, hogy a zsinat az újjörög és az orosz (vagy pontosabban régi görög) szertartások között a 16. század közepére létrejött eltérések esetében az orosz változatokat részesítette előnyben. Így például határozatai között szerepel a kétujjas keresztség előírása, valamint a kétszeres allélujára vonatkozó szabály is.⁶⁵ A 16. század közepének zsinatain először nyilvánult meg a reformtevékenység egy sajátos típusa, amikor is a reformot az a szándék hívta életre, hogy egyértelmű normák megállapításának, valamint a felfedezett hiányosságok kijavításának útján szilárdítsák meg és konzerválják a fennálló helyzetet.

Az ún. Zavaros idők mély válsága katasztrófa szélére sodorta az országot. A válságot isteni büntetésként értelmezték, úgy tűnt, hogy az orosz nép nem felelt meg az orosz bölcselők által felvázolt eszménynek és a 16. századi zsinatok által kijelölt normáknak, ezért a 17. század első felében Oroszországban olyan vallási mozgalmak jelentek meg, amelyek az élet pravoszláv alapjainak megerősítését igyekeztek elérni. Alekszej Mihajlovics (1645–1676) trónra lépésével a vallási újjászületésért folytatott harc központja a cári udvarba helyeződött át. A fiatal, mindössze tizenhét évesen trónra került cár olyan emberekkel vetette magát körül, akikhez közel állt az a gondolat, hogy az orosz társadalom vallási élete és erkölcsi javításra szorulnak; ők alkották az ún. „istenszeretők” körét, amely hasonló nézeteket valló és hasonló célokkal rendelkező emberek szellemi – és szervezetenként nem artikulálódott – közössége volt. Ebben a körben olyan emberek működtek együtt, akik később éles összeütközésbe kerültek egymással a Nikon-féle reformok kapcsán: Sztjefan Vonyifatyjev, a cár lelkiatyja, a mecénás Fjodor Rtyiszev bojár, Nikon, aki akkor még az egyik moszkvai kolostor archimandritája volt, Ivan Nyeronov protópópa, és később Avvakum protópópa is.

Már régen felfigyeltek arra a tényre, hogy a Zavaros idők után egyfelől megjelenik az a törekvés, hogy a konszolidációt a múlthoz való visszatérés útján valósítsák meg, másfelől viszont világosan értik azt is, hogy ez a vágyott múlt eszmény, amely sohasem létezett az orosz történelem folyamán, és amelynek tényleges megvalósításához reformokra van szükség.⁶⁶ Ilyen reformátor-archaisták voltak az „istenszeretők” is, akik tevékenységükkel a „Szent Oroszország” eszményét igyekeztek rekonstruálni, méghozzá – véleményünk szerint – ezen rekonstrukció során tudatosan IV. Iván és tanácsadói, Makarij metropolita és a „Kiválasz-

a 15–17. századi Oroszországban. In: AETAS, 1995. 3. szám, 5–31. (a továbbiakban: Filippov 1995.) A tanulmányban szó esik ezen elképzelések és az egyházszakadás kapcsolatáról is.

⁶⁵ Sztoglav. Szentpétervár, 1863. 103–104; 148–149.

⁶⁶ Platonov, Sz. F.: Moszkva i Zapad. Berlin, 1926. 58.; Florovszkij, G.: Puti russzkogo bogoszlovija. 2. kiad., Paris, 1981. 57–58. Ezt a véleményt osztja a kérdés egyik mai kutatója is: Zsivov, V. M.: Religioznaja reforma i individualnoje nacsalo v russzkoj literatury XVII veka. In: Iz isztorii russzkoj kulturi. III. köt., (XVII–nacsalo XVIII veka). Moszkva, 1996. 465–467.

tottak Tanácsa” tevékenységét vették alapul, és újra napirendre tűzték a Százcikkelyes zsinat teljes vallási-műveltségi programjának megvalósítását, amely program az opricsnyina-rendszer és a Zavaros időszak idején teljesen feledésbe merült.⁶⁷

Kaptycerev munkái nyomán kialakult az a vélekedés, hogy az istenszeretők körén belül 1646–1652-ben kezdettől fogva két irányzat létezett, amelyek 1653-tól nyíltan harcba léptek egymással mint az óhitűek és a nikoniánusok pártjai. Az egyikhez, a „grekofil” irányzathoz tartozott a cár, Sz. Vonyifatyjev és F. Rtyiscsev, a másikhoz, a „ruszofil” irányzathoz pedig a vidékről Moszkvába érkezett protópópák I. Nyeronovval az élükön.⁶⁸ Ezzel szemben véleményünk szerint az istenszeretők köre 1653-ig a törekvések tekintetében egységes volt. Ennek nem mond ellent, hogy például a cár lelkiatyja, Sz. Vonyifatyjev, valamint Fjodor Rtyiscsev különös érdeklődést mutatott a görög egyház és a tudományos ismeretek iránt, azonban ezt, ahogy erről a források tanúskodnak, eszmetársaik nem tekintették valami olyannak, ami elfogadhatatlan lenne és szétfeszítené a közös program kereteit. Az óhitűek vezetői még a szakítás után sem emlegettek semmilyen korábbi vitát Sztyefan Vonyifatyjevvel, Fjodor Rtyiscsevvvel, de még magával Nikonnal sem. Éppen ellenkezőleg, sok évvel később Avvakum így írt erről: „Jó volt Sztyefan protópópa idejében, minden csendes és nyugodt volt, az ő könnyei és zokogása, alázatos tanítása miatt”.⁶⁹ Maga Sztyefan Vonyifatyjev aligha fogadta el Nikon reformjait, segítette az üldözött óhitűeket, és a saját házában bújtatta a száműzetéséből megszökött Ivan Nyeronovot. Mivel nem vállalta a nyílt összütközést Nikonnal, inkább kolostorba vonult, és szerzetesként halt meg 1656-ban. Fjodor Rtyiscsev feltételezhetően nagyobb szimpátiával viseltetett a Nikon-féle reformok iránt, azonban ő nyilvánvalóan egyfajta intellektuális mérkőzésnek tekintette az óhitűek és a nikoniánusok harcát. E megmérettetés színhelye nemegyszer éppen Rtyiscsev háza volt, ahol az orosz történelemben oly ritka teológiai viták zajlottak, Avvakum protópópával az egyik oldalon, a „hittagadókkal” a másikon. A Rtyiscsev által elfoglalt pozíció a Nikon által annyira kedvelt erőszakos módszerek elvetését jelentette. Nem véletlen, hogy Rtyiscsev, miközben továbbra is élvezte a cár kegyét, egyúttal segítette az üldözött óhitűeket, később pedig kapcsolatot tartott a kegyvesztetté vált Nikonnal is. Éppen Rtyiscsev testesítette meg az istenszeretők valaha volt egységét, sőt a Nikon-féle reformok nem túl kedvező időszakában is igyekezett azt helyreállítani.⁷⁰

A fentebbiekből következően azt állíthatjuk, hogy Nikonnak a patriarchai trónra lépése előtt az istenszeretők többé-kevésbé egységesek voltak, az egyházszakadást pedig a Nikon patriarcha és a mögötte álló cár által végrehajtott váratlan és éles fordulat eredményének tekinthetjük. Már a legelső Nikon által foganatosított reformintézkedések tartalma és megvalósításuk módja sem hagyott kétséget afelől, hogy Nikon teljes mértékben szakított az istenszeretők körének korábbi törekvéseivel. Tevékenységük során az istenszeretők a „szimfónia” hagyományos eszményéhez tartották magukat; ez az eszmény az egyházi és a világi hatalom összhangját és egyetértését jelentette, amely Oroszországban a 16. század közepén tartott egyházi zsinatok munkájában öltött testet.⁷¹ Mindazonáltal 1653-tól az „istenszeretők” köré-

⁶⁷ Az istenszeretők körének tevékenységére vonatkozóan lásd: Filippov 1995. 27–28. Arról például, hogy Alekszej Mihajlovics cár tudatosan követte IV. Iván tevékenységét, lásd: Ph. Longworth: *Alexis, Tsar of All the Russia*. London, 1984. 69., 70.

⁶⁸ Kaptycerev 1913. 105., 149–159.; Kaptycerev I. köt., 1909. 38–80.; Usztyugov, Ny. V.–Csajev, Ny. Sz.: *Russzkaja cerkov v XVII v.* In: *Russzkoje goszudarsztvo v XVII vke*. Moszkva, 1961. 309.; Lebegyev 164.

⁶⁹ Zsityije protopopa Avvakuma, im szamim napiszannoje, i drugije jego szocsinyenyija. Irkutszk, 1979. 132.

⁷⁰ Kozlovskij, I. F.: F. M. Rtyiscsev. Isztoriko-bibliograficszkije isszledovanyije. Kijev, 1906. 89–95.

⁷¹ Szimfóniának az egyház és az állam közötti viszony ideális, Bizáncban megfogalmazott elvét nevezzük. Jusztiniánusz 6. novellájának bevezetése szerint az állami és az egyházi hatalom ugyanabból az isteni forrásból ered, és bár mindegyiknek megvan a maga feladata, tevékenységüket egymással összhangban

nek együttes és egyetértésen alapuló tevékenységét a patriarcha egyszemélyi döntései váltották fel, amelyek ráadásul motiválatlanok és ellenvetést nem tűrtek. És amikor az istenszeretők tiltakoztak az ellen, hogy Nikon már nem kéri ki volt barátai véleményét, sőt megtorló intézkedéseket foganatosít ellenük, akkor itt nem csupán az érintettek megsértett önértékről és személyes sérelmeiről volt szó, hanem arról az óhajról is, hogy visszaállítsák a vitás kérdések közös megoldásának hagyományát, amely a 16. század közepét jellemezte. Ezt bizonyítja Ivan Nycronov 1654. február 27-i keltézésű a cárnak szóló kérelme is, amelyben Nycronov egyházi zsinat összehívását kéri, meghozza tekintettel a helyzet kiélezett voltára, olyan zsinat összehívását, amelyen nem csupán a főpapok vennének részt, hanem az archimandriták, egyszerű papok és a szerzetesek is, akiket nem a hierarchiában betöltött helyük alapján választanak ki, hanem az Írásban való olvasottságuk, és ami a legfontosabb, „erényes életük” alapján.⁷²

Nycronov kérése mellett szólt az is, hogy Nikon saját patriarchai tekintélyét szembeállította a Százcikkelyes zsinat tekintélyével, hiszen már a háromujjas keresztvetés bevezetésével közvetlenül az „istenszeretők” számára mintául szolgáló Százcikkelyes zsinat egyik rendelkezését sértette meg, amivel egyúttal kijelölte reformjának legfőbb alapelvét és célját is: a bevett és a zsinatok által szentesített oroszországi istentiszteleti gyakorlat kijavítása a saját korának megfelelő görög minták alapján. Ez már elvi szakítást jelentett a hazai pravoszláv hagyománnyal, amely nem utolsósorban éppen a szertartások sajátos jellegében testesült meg. Általában elmondható, hogy 19. és a 20. századi történészek többnyire igencsak hajlanak a vallási szertartások jelentőségének kisebbitésére a dogmákkal szemben. Erre először Vaszilij Kljucsevszkij hívta fel a figyelmet, aki hangsúlyozta, hogy a vallási megismerést a logikaival ellentétben éppen az eszmének (dogmának, erkölcsi tanításnak) a kifejeződésétől (szertartás, szöveg) való elválaszthatatlansága jellemzi. A mai terminológia Kljucsevszkij e gondolatát a jelhez való kétfajta viszonyulás, a racionális és a szubsztanciális különbségként fejezi ki.⁷³ Az óhitűek szemében a szertartás közvetlenül a hit alapjait fejezte ki, ezért a szertartást védelmezve, „a harmadik Rómában” megőrződött igaz hit utolsó védelmezőjének tartották ma-

kell végezniük. Ez egyfelől feltételezi az állami és az egyházi hatalom tevékenységi szférájának egymástól való elhatárolását, másfelől viszont nem elválasztásukat, hanem harmóniájukat és egymásnak nyújtott kölcsönös támogatásukat jelenti. Az egyházi és a világi hatalom kapcsolatának és összhangjának eszménye abban a hasonlatban fejeződött ki, amely viszonyukat az élő ember lelkének és testének viszonyához hasonlította. Ebből következően a szimfónia mint *ideális elv* egyaránt szemben áll az ún. cazaropapizmussal, vagyis az egyház államnak való alárendelésével, és az egyház államtól való elválasztásának elvével is. Magától értendő, hogy ezt az absztrakt elvet a különböző történelmi szituációkban eltérően, kisebb vagy nagyobb „torzításokkal” értelmezték és valósították meg, és történelmi precedensek sokféleségének köszönhetően minden egyes konkrét esetben újabb és újabb interpretácót igényelt. Ezen elv egy újabb interpretációjára került sor Oroszországban a 16. században, mindenekelőtt a Százcikkelyes zsinat tevékenysége révén. A zsinat határozatainak gyűjteménye a szimfónia elvének „teoretikus” kifejtését tartalmazza, hivatkozással Jusztiniánusz 6. novellájára, a gyakorlatban pedig ez az elv a cár és az egyházi hierarchia együttes és harmonikus, az egyházi és társadalmi berendezkedés tökéletesítését célzó tevékenységében testesült meg. Maga a határozati gyűjtemény mint a cár és az egyházi zsinat közötti sajátos „dialogus” épül fel. A Százcikkelyes zsinat elemzését ebből a szempontból lásd: Jemcsenko, Jc. B.: „Szvjascsnsztvo” i „carsztvo” na Sztoglavom szobore. In: Rimszkokonsztantinopolszkoje naszlegijje na Ruszi: igycja vlasztyi i polityicseszkaja praktyika. Moszkva, 1993. 303–317.

⁷² Matyeriál I. köt., 66.

⁷³ Kljucsevszkij, V. O.: Szocsinyenyija v 9-i tomah. III. köt., Moszkva, 1988. 270–273.; Kljucsevszkij, V. O.: Zapadnoje vlijanyije i cerkovnij raszkol v Rosszii XVII v. Isztoriko-pszihologicseskij ocserk. In: Ocserki i recci. Moszkva 1913. 431–438. Új terminológiát vezet be: Mathauzerova, Sz.: Drevnyerusszkije tyocorii iszkussztva szlova. Praha, 1976. 20–22. Ugyanczt a véleményt osztja (bár Mathauzerovára nem hivatkozik) a modern szemiotika egyik vezéralakja is: Uszpenszkij, B. A.: Raszkol i kulturnij konflikt XVII. In: Uszpenszkij, B. A.: Izbrannijje trudi. I. köt., Moszkva, 1994. 333–337.

gukat.⁷⁴ Amikor a 15. század második felében Oroszországban kialakult az a vélemény, hogy a görögök a hit tisztaságát elveszítették, akkor Oroszországban nagyon is jól tudták, hogy az oroszok és a görögök között semmiféle dogmatikai különbség nincsen, ezért az az elképzelés vált általánossá, hogy a görögök hitehagyottsága az ősi apostoli szertartási hagyomány általuk történt megváltoztatásában fejeződik ki. Ez az elképzelés tükröződött a Százcikkelyes zsinatnak a szertartásokra vonatkozó határozataiban is. Ebben a helyzetben törvényszerű volt, hogy Nikon erőszakos reformintézkedései, amelyek nem vették figyelembe az Oroszországban a görögökről kialakult véleményt, meg nem értésbe és ellenállásba ütköztek.

A Nikon patriarcha és Alekszej Mihajlovics cár által végrehajtott grekofil fordulatot, amely igencsak váratlanul érte környezetüket, Kaptyerev véleményével ellentétben nem készítette elő az istenszerető kör tevékenysége, mivel véleményünk szerint, lényegi különbség van a görög nyelv iránti érdeklődés, a görög egyházhoz való tiszteletteljes viszonyulás, illetve a zsinati úton szentesített szertartási gyakorlat erőszakos, az újabb görög mintákat követő megváltoztatása között. A fordulat indítékai nem vallási, hanem politikai jellegűek voltak. A szertartási reformnak célja szerint nagy politikai változásokat – a pravoszláv népek felszabadulása a más hitűek hatalma alól és az orosz cár és a moszkvai patriarcha uralma alá kerülése – kellett bevezetnie. E reformok megvalósításakor azonban Nikon elkövetett egy súlyos hibát: miközben megőrizte a szertartások régiségére mint az igaz hit kritériumára vonatkozó hagyományos felfogást, megpróbálta bebizonyítani a bebizonyíthatatlant – azt, hogy az autentikus apostoli hagyományt éppen a görögök őrizték meg, Oroszországban viszont ez a hagyomány eltorzult és megromlott. Ebből fakadt Nikon azon törekvése is, hogy ne csupán megváltoztassa, hanem eretnecséggé ítélt az oroszországi szertartási formákat. Ugyanakkor ezzel az orosz emberek számos korábbi, magukat az elítélt szertartásokhoz tartó nemzedékeiket nyilvánította eretneknek. Ahogy Avvakum protópópa helyesen megjegyezte, „ha mi szakadárok és eretneknek vagyunk, akkor a mi összes szent atyáink is azok, és a korábbi istenfélő cárok és a szent patriarchák is azok”.⁷⁵ Ebből következően az óhitűek szemében a Nikon-féle reformok elismerése egyenlő volt azzal, hogy eretneknek ismerik el az orosz szenteket, cárokat és patriarchákat, teljes egészében megtagadják a hazai vallási hagyományt és végső soron a Moszkváról mint a harmadik Rómáról kialakított elképzelést is. Egy ilyen önmegtagadás elfogadhatatlan volt az óhitűek számára, annál is inkább, mert a nikoniánusokkal folytatott vitában meg voltak győződve saját igazukról. Ezért számukra nem maradt más, mint hogy Nikont és a hivatalos egyházat tartsák hitehagyottnak, ami szükségszerűen sugallta a megfelelő eszkatologikus következtetéseket is: a hit végső megtagadása megtörtént, elérkeztek vagy elérkezőben vannak az utolsó idők.

6. Az óhitű eszkatológia

Ismeretes, hogy Oroszországban a világ teremtése óta eltelt hetedik évezred leteltével (ami 1492-ben következett be) erőteljes volt a világvégvárás. Ezen időpont elmúltával az eszkatologikus félelmek nem szűntek meg teljesen, bár már nem kapcsolódtak egy meghatározott időponthoz. A világ végének várásához kapcsolódik Filofej pszkovi szerzetes „Moszkva-harmadik Róma” koncepciója is, amely szerint az „utolsó Rómában”, vagyis Moszkvában bekövetkező hittagadásnak szükségszerűen maga után kell vonnia az Antikrisztus eljövetelét és a földi történelem végét is. Az orosz emberek ebből a nézőpontból szemlítették a Zavaros

⁷⁴ A Százcikkelyes zsinat értelmezése szerint a kétujjas keresztvetés, amelyet a zsinat magára Krisztusra vezetett vissza, a következő jelentéssel rendelkezett: a két kinyújtott ujj (a mutató és a középső ujj) Jézus Krisztus isteni és emberi természetét jelképezték, a többi három pedig, amelyek a tenyérnél találkoznak – a Szent Háromságot. (lásd Sztoglav 103–106.) A háromujjas keresztvetés bevezetésében az óhitűek az Istenemberség dogmájának figyelmen kívül hagyását látták.

⁷⁵ Avvakum: Cselobitnaja carju Alekszeju Mihajlovicsu (V). In: Pusztoszerszkaja proza. Moszkva, 1989. 127. (a továbbiakban: Pusztoszerszkaja proza)

időszak eseményeit, amelyeket isteni büntetésnek tartottak, Griska Otrepjev kalandor ál-cárban pedig „az Isten ellen lázadó Antikrisztus előhírnökét”, vagy akár magát a Sátánt látták. Az átélte eszkatologikus fenyegetettség serkentő hatással volt a 17. század vallási mozgalmaira, amelyek egyfelől a „Szent Oroszország” megszilárdítására és megerősítésére törekedtek, de másfelől tudatában voltak a közeli vég lehetőségének is. Az 1630-as évek végén kezdte el agitációját Kapiton szerzetes. Kapiton, mivel úgy tartotta, hogy a világ végérvényesen pusztulásra ítéltetett és az Antikrisztus hatalmába került, a világtól az erdőkbe való elvonulást, a vallási élet minden bevett formájával – így az egyházzal és az egyházi szertartásokkal – való szakítást hirdette. Kapitonnak és tanítványainak egyetlen céljává a lélek üdvözülését kereső és a maga szélsőséges formáiban megnyilvánuló aszkézis vált, Kapiton követőinél pedig ez az aszkézis elment egészen az élet öngyilkosság útján történő kioltásáig is. Kapiton mozgalma az 1650-es években érintkezik az óhitű mozgalommal a Nikon-féle újítások leplezésében, és végül Kapiton mozgalmának tagjai a régi hit vértanúiként kerültek be az óhitű martírológiába.⁷⁶

A világ Kapiton-féle tagadása természetesen az eszkatologikus hangulatok és várakozások szélsőséges megnyilvánulási formája volt, ugyanakkor ezeket a hangulatokat számos, az 1640-es években Moszkvában nyomtatott könyv is táplálta. 1647-ben és 1652-ben négy kiadásban jelent meg Szíriai Efrém munkája *Tanító beszédek* (*Poucsityelnije szlova*) címmel, amely Jézus Krisztus második eljövételéről is elmélkedett. 1644-ben jelent meg egy a pravoszláv hit védelmében íródott polemikus írásokat tartalmazó gyűjtemény a *Kirillova knyiga*; ez az Antikrisztus eljövételének egy sajátos koncepcióját tartalmazza, amely szerint (és ebben a Filofej által megfogalmazott elképzeléssel való rokonsága látszik) a világvégét a pravoszláviának a latinság általi fokozatos elnyelettetése készíti elő. Ez az elképzelés azonban a „Moszkva–harmadik Róma” gondolattal szemben az Antikrisztus számának tartott 666-os szám szimbolikájára épül. Ez utóbbi koncepció első megfogalmazója, Sztjefan Zizanyij ukrainai teológus szerint az igaz hit első megtagadását Róma az egész Nyugattal egyetemben 1000 évvel Krisztus születése után hajtotta végre,⁷⁷ 1596-ban pedig (vagyis 600 év múlva) Rómához csatlakoztak a kisoroszok (utalás a breszti unióra), majd a későbbiekben pedig az 1666-os esztendőről kell tartani, amikor is bekövetkezhet a végső hittagadás. Ezt a sémát egy ismeretlen moszkvai írástudó „tökéletesítette” *A hit könyve* (*Knyiga o vere*, 1648.) 30. fejezetében, ahol a következőképpen ír: „Ezer év után Róma szellemileg bukott el: akkor beteljesedett az apokaliptikus ezer; 1596-ban megkötötték az uniót: ez a keresztények második elszakítása a hittől; a 666-os szám szerint nem haszontalan Moszkvában is minden bűntől óvakodni [...] Ki tudja, vajon az 1666-os esztendő nem az Antikrisztus nyilvánvaló előhírnökeinek vagy akár saját magának az Antikrisztusnak megjelenési éve-e?”⁷⁸ Így tehát már a Nikon által kezdeményezett reformok előestéjén adott volt az a többé-kevésbé pontos jövendölés, amely az oroszok hittagadása következményeként az Antikrisztus lehetséges eljövételét jósolta; ezt a jóslatot később felhasználták az óhitűek a Nikon által bevezetett reformok elleni küzdelmük során.

Az istenszeretők, akik hasonlóan a 16. század egyházi személyiségeihez, célul az „orosz pravoszlávia” megtisztítását és megerősítését tűzték ki, az 1653-ban megkezdődött fordulatot szükségszerűen eszkatologikus katalizmával fenyegető nemzeti tragédiának tartották. Bár az eszkatologikus hangulatok szélesebb körben alapvetően 1666 után terjedtek el, első megnyilvánulásaik, mondhatni, már a Nikonnal szembeni ellenállás első napjaitól kezdve jelen voltak. Amennyire ez számunkra ismeretes, a reformok és az Antikrisztus lehetséges eljövetel közötti összefüggés felállítása először Ivan Nyecronov 1654. február 27-i keltezésű, a cár-

⁷⁶ Zenykovszkij 146–156.; Rumjanceva: 66–81.; Vinograd Rosszijszkij... 46–47.

⁷⁷ Vö. azt a bibliai utalást, amely szerint a Sátán 1000 évre volt láncra verve, amelynek elteltével kiszabadul, hogy „félrevezesse a népet” (Jel 20,1–10).

⁷⁸ Zenykovszkij 97.; Szmirnov, P. Sz.: Vnutrennyije voproszi v raszkole v XVII v. Szankt-Petyerburg, 1898. CXXXII.

nak írott levelében szerepel. Itt az Antikrisztus eljövetele még csupán mint lehetőség van jelen. Nyeronov mellett érvelt, hogy a patriarcha első rendelkezései nyilvánvalóan ellentétben állnak a szent atyák rendelkezésével és az egyetemes zsinatok hagyományával, amelyet az orosz csodatévő szentek folytattak tovább. Ezért Nyeronovot nyugtalanította, vajon ez nem „az egész világ végső felforgatója” eljövetelét jelenti-e, akit „az írásból mindenki ismer”, és akit emiatt még „a kicsik is felismernek majd”.⁷⁹

A Nikon-féle reformok alaposabb eszkatológiai interpretációját Fjodor Rtyiscsev nagybátyja, Szpiridon Potyemkin szerzetes dolgozta ki.⁸⁰ Munkáit az 1650-es évek végén írta, és teljes teológiai előképzettségét felhasználta, hogy az újítások „elméleti” szempontból következetes értékelését adja. Szpiridon koncepciójának elvi alapja az volt, hogy a pravoszláv egyházi tradíció tévedhetetlen és nem szorul korrekcióra, mivel „benné Krisztus él [...] és nem hagyja egy keveset sem tévedni, nem csupán a hitben és a hit dogmaiban, hanem az isteni egyházi kánonok, vagy énekek legkisebb vonásában sem”. Szpiridon Potyemkin a szertartások területén végrehajtott legkisebb változtatást is Krisztusnak a „hamis krisztusért” való megtagadásának tartotta. Ezért az igaz hit megtagadását a „666-os szám szerint” közvetlenül a szövegek, mindenekelőtt a hitvallás szövegének megváltoztatásával kapcsolta össze. Erre először Krisztus születése után 1000 év elteltével került sor az első Rómában (utalás a „Filioque” beiktatására a nikea-konstantinápolyi hitvallás szövegébe), „és az unió sem ment végbe enélkül” (600 évvel később). Újabb 60 év elteltével Nikon kiiktatta a hitvallásból az „igaz” szót, amivel még egy lépést tett az Antikrisztus eljövetelének irányába. „Mi jelenik meg majd hat év elteltével – fejezi be elmélgését Szpiridon szerzetes – nem tudjuk, azonban „okai annak, ami hat év elteltével lesz, már jelentkeznek”.⁸¹

Az esemény, amelynek bekövetkeztét Szpiridon Potyemkin „hat év elteltével” várta, az óhitűek számára az őket elítélő egyházi zsinat lett. Ezzel megkerült az utolsó láncszem is a nikoni reformok eszkatologikus értelmezésében, amely betetőzte *A hit könyvében* szereplő és a Szpiridon szerzetes által megfogalmazott gondolatokat is. Az egyik pusztoszerszki rab, Fjodor diakónus a következő sémát vázolta fel: ezer év elteltével elbukott Róma, újabb 600 év múlva Kisoroszország, „60 év elteltével pedig Nagyoroszország változott át különféle istentelenséggé és sokféle tévelygéssé, és hat év elteltével gonosz gyűléssükkel olyan nagy üldözést és kínzást támogatott a hívekre, amilyen még sehol sem volt”.⁸²

A négy pusztoszerszki rab közül fokozatosan Fjodor lett a világvége „teoretikusa”; a világvége a témája mindegyik fontosabb művének. Az ún. *Pravoszlávok válaszában* (*Otvet pravoszlavnyih*), amely az összes pusztoszerszki rab nevében íródott, a sátán világtörténelmi felépítésének egész látomását rajzolja meg. A Krisztus megtestesülése után 1000 év elteltével börtönéből kis időre kiszabadult Sátán – írja Fjodor – hatalmába kerítette a római birodalmat, amely „minden eretnokség anyja és mindenfajta istentelenség forrása lett”. Attól kezdve a sátán Rómából kiindulva állandó támadásban van Oroszország ellen. Fjodor gyakorlatilag az egész orosz történelmet a római követeknek Alekszandr Nyevszkijnél tett látogatásától kezdve I. Ál-Dmitrij trónra lépéséig mint a Sátán azon mesterkedéseinek sorozatát szemlélte, hogy Oroszországot elszakítsa „az igaz hittől”, de Isten nem engedte meg ezt, „mivel még nem teljesedett be az írás és a vadállat száma, 1666”. Csúpan 1666 év elteltével „szakította el a Sátán a nagy Oroszországi cárságot is a Sátáni farokkal, Nikonnal”.⁸³

⁷⁹ Matyeriali I. köt., 53–58., 59–60., 53.

⁸⁰ Figyelembe véve azt a tényt, hogy az óhitűek érdeklődését a világvége iránt gyakran magyarázták a tudatlanságukkal, érdeklődésre tarthat számot, hogy Szpiridon Potyemkin az egyházi írásbeliséget jól ismerő „tudós ember” volt, tudott lengyelül, valamint „végig” ismerte a görög és a latin nyelvet. Lásd Pusztoszerszkaja proza 236.

⁸¹ Rumjanceva 122.; Szmirnov, P. Sz.: Vnutrennyije voproszi... 12–13.

⁸² Matyeriali VI. köt., 156–157., lásd még 272.

⁸³ Matyeriali VI. köt., 281., 282–284.

Avvakum és az óhitű mozgalom többi tanítója osztotta az átélt eseményeknek azt az eszkatologikus értékelését, amelyet Szpiridon Potyemkin és Fjodor diakónus adott, bár ezen értékelés további konkretizációja bizonyos nézeteltérésekhez vezetett közöttük. Vitákat váltott ki a kérdés, vajon az Antikrisztus azonosítható-e meghatározott személyekkel. Fjodor, Avvakum és Lázár pap nem tartottak lehetségesnek egy ilyen azonosítást, mivel véleményük szerint az Antikrisztus ügye előrehalad ugyan, de ő maga még nem jött el. Avvakum és Lázár pap egyelőre csupán azt jósolták, hogy az Antikrisztus a jövőben emberi ábrázatot ölt, és feltételezhetően uralkodó lesz. Ebből az következett, hogy Alekszej Mihajlovics cárt vagy Nikon patriarchát egyelőre csupán az Antikrisztus előfutárának tartották. Így például Avvakum *János apostol Jelenéseinek könyvének* 13. fejezetéhez írt magyarázatában a Jánosnak megjelent kétszarvú vadállat az orosz cárságot szimbolizálja az utolsó időkben, „a vadállat két szarva a két hatalmat jelképezi: az egyik a győző, [...] Nikon, a másik a segítője, Alekszej”. Ők együtt vezették be az „antikrisztusi jelet”, a háromujjas keresztvetést, az ellenállást tanúsítókat pedig kínokra és halálra adták.⁸⁴ Ebben a magyarázatban Alekszej és Nikon – csupán az Antikrisztus segítőitársai, akik az Antikrisztus hatalma alá hajtják az orosz földet.

Azonban egyes óhitűek nem elégedtek meg ezzel a „puha” értelmezéssel. Avramij szerzetes Moszkvában azt a gondolatot terjesztette, hogy az Antikrisztus eljövele a végső hittagadást közvetlenül fogja követni, ezért Nikont nevezte Antikrisztusnak. Ez a gondolat minden bizonnyal lényegi szerepet játszott a Szoloveckij kolostor ellenállásában is. A Szoloveckij kolostor szerzetesei között elterjedt volt az a nézet, hogy Nikon az Antikrisztus, és „pápa” akar lenni, Alekszej Mihajlovics pedig az utolsó cár, mivel „a Moszkvai Államban hét cár volt, nyolcadik pedig nem lesz”.⁸⁵ Az óhitű közegekben a Nikonról mint a megjelent Antikrisztusról alkotott elképzelésekkel összefüggésben megkezdődött a patriarcha életéből vett különböző epizódok „stilizációja”; ennek eredménye lett az *Elbeszélés [...] Nikon életéről (Poveszty o ziznyii [...] Nyikona)* megalkotása. Ez egy tipikus „antihagiográfia”, amelyben Nikont egy „antiszent” vonásaival ruházták fel. Igen jellemző, hogy még Nikon 1681-ben bekövetkezett halála után is az óhitűek között szilárdan tartották magukat azok a nézetek, hogy Nikon, ha meg is halt, a világvége előestéjén mindenképpen fel fog támadni.⁸⁶

Ugyancsak meglehetősen népszerű volt az Antikrisztus azonosítása Alekszej Mihajlovics cárral. Ez azon az elképzelésen alapult, hogy az Antikrisztusnak uralkodónak kell lennie, Rómában kell megszületnie (vagyis a harmadik Rómában – Moszkvában), és három és fél évig kell uralkodnia Jézus Krisztus második eljövele előtt. Később bizonyos változtatásokkal a cár-Antikrisztusra vonatkozó elképzelést más orosz cárokra is alkalmazták, mindenképp előt I. Péterre.

Függetlenül attól, hogy az apokaliptikus jóvendőléseket milyen konkrét módon alkalmazták az aktuális eseményekre, az óhitű mozgalomban szilárdan gyökeret vert az az alapvető következtetés, hogy eljöttek a végső idők. Ezzel is magyarázható az óhitűek törekvése, hogy meggyengítsék vagy végleg megszakítsák kapcsolataikat a hivatalos egyházzal és az állammal. Mindeközben az elkülönülés mértéke és formája számos tényező hatására igen különböző lehetett, és a határokon túlra vagy Oroszország távoli, nehezen elérhető vidékeire való meneküléstől, sőt a tömeges öngyilkosságtól (a „lélek üdvözítésének” szélsőséges formájától) az óhitűek és a Nikon-követők viszonylag békés egymás mellett éléscéig tartó igen széles sávban helyezkedett el. Ebben általában a meghatározó szerepet a kormányzati és egy-

⁸⁴ Matyeriali... V. köt., Moszkva, 1879. 229–230.

⁸⁵ Csumicscva, O. V.: Sztranyici isztorii... 169. Minden bizonnyal ez a nézet összefüggésben áll a *Kirillova knyiga* azon állításával, hogy az Antikrisztus a személyében a világi és az egyházi hatalmat egyesítő Római pápa alakjában jelenik meg.

⁸⁶ Borozgyin, A. K.: Protopot Avvakum. Ocserk iz isztorii umszvetennoj zsziznyj russzkogo obscsesztva v XVII v. 2. kiad., Szankt-Petyerburg, 1900. Mellékletek, 145–167.; Jefroszin: Otrazityelnoje poszlanije o novoizobretennom puty szamoubijsztvennih szmertyej. Szankt-Petyerburg, 1895. 88.

házi körök álláspontjának türelmes vagy türelmetlen volta játszott, de maga az óhitű mozgalom már a 17. század végén is különböző irányzatokra oszlott, amelyek a „nem óhitű közeg” iránti viszonyulásukban tértek el egymástól. Mindenesetre az óhitű közösségek történelmük egész időszaka alatt sajátos történeti fejlődésük, valamint vallási, gazdasági és kulturális életük sajátos vonásai révén elkülönültek az orosz népesség tömegétől.⁸⁷

Véleményünk szerint az oroszországi egyházban végbement egyházszakadás még messze nem nyerte el a jelentőségének megfelelő értékelését, mivel a történészek figyelmét elsősorban I. Péter nem sokkal később végrehajtott, az oroszországi életet mélyrehatóan megváltoztató reformjai kötik le. Ha a történészek a péteri reformok magyarázatát keresve a 17. századhoz fordulnak, akkor mindenekelőtt a péteri vesztérnizációt előkészítő ún. „nyugati hatás” nyomait kutatják. A Nikon által kezdeményezett egyházi reformok és a rákövetkező egyházszakadás, úgy tűnhet, egészen más jellegű jelenségek voltak, sőt Nikon egyik célja éppen a nyugati vallások Oroszországba való behatolásának megakadályozása volt. Mindazonáltal a 17. század közepének egyházi küzdelmeit számos tekintetben a péteri fordulat előjátékának tarthatjuk, mivel ezek a küzdelmek nyilvánvalóvá tették a hagyományos („középkori”) orosz kultúra mélyreható belső válságát, és a küzdelmek nyomán számos, ezt a kultúrát meghatározó alapvető elképzelés átalakulása ment végbe.⁸⁸

1. Az egyházszakadást a középkori orosz történelembölcselet egyfajta sajátos „kettészakításának” is tekinthetjük, amely történelembölcselet a hatalom átadásának (translatio imperii) és az igaz hitnek a végső idők eljöveteleig való őrzésének („Moszkva–harmadik Róma”) kettős koncepcióján nyugszik. A Nikon-követők győzelme a politikai pragmatizmus győzelmét jelentette a vallási gondolkodásnak Oroszországban a 15–17. században tradicionálisnak számító formái felett. Ebben a vonatkozásban (ahogyan számos másban is) Nikon görög mintájú reformjai közvetlenül I. Péter nyugatos reformjait készítették elő, amennyiben az eszkatológiai gátak lebontása, a történelmi folyamat racionalizációja jelentősen megkönnyítette a birodalmi első Róma, vagyis a Nyugat-Európa irányába történő mozgást.

2. A hagyományos eszkatológia eltűnésével együtt az orosz „magas” kultúrából eltűnt a tudományos ismeretek, az ún. „külső bölcsesség” hagyományos elutasítása is. Filofej általános eszkatológiai koncepciójának kontextusában az üdvözülést nem a tudománynak, hanem az igaz hit megőrzésének kell biztosítania. A 15–17. századi orosz társadalom eszkatologizmussal átitatott értékrendje kizárta a kulturális evolúció vagy a kulturális kölcsönzés lehetőségét.

⁸⁷ Figyelemre méltó például, hogy Oroszországban a 18–19. században az írni-olvasni tudás alacsony szintje mellett az óhitű népességre (ideértve a nőket is) az írni-olvasni tudás olyannyira jellemző volt, hogy egyes esetekben titkolni kellett az óhitűség gyanúja és az óhitűséggel járó kormányzati büntetőszankciók elkerülésének céljából.

⁸⁸ Itt szeretnénk megemlíteni V. M. Zsivov nemrégiben publikált alapvető jelentőségű tanulmányát; ebben a szerző az általunk vázoltakhoz hasonló következtetésekre jutott. Elutasítja a hagyományos álláspontot, amely szerint a 17–18. századi fordulat „a tradicionális kultúra modernizációjaként írható le, az europaizáció és a szekularizáció egyetemesen érvényes tényezőinek hatása alatt”. „Az új kulturális rendszer kialakulását a 17. század első felének vallási vagy erkölcsi reformja idézte elő. A reform célja a Zavaros időszak alatt megromlott erkölcsi értékek és az istenfélelem helyreállítása volt. Az eredmény ugyanakkor nem a tradicionális rendszer restaurációja, hanem a múlt egész hagyományának általános felülvizsgálata lett. [...] A vallási reform a személyiség-elv fejlődését eredményezi, ez pedig a kulturális tevékenység új szféráit hívja életre. Ebben a megközelítésben a deus ex machina szerepét betöltő nyugati hatás, valamint az általa kiváltott megkésett és különösnek tűnő Reneszánsz helyett a kulturális tudat eredetét tekintve érthető transzformáció áll előttünk; ez a tudat mindenekelőtt a saját kulturális értékeire reflektál.” Lásd Zsivov, V. M.: *Religioznaja reforma...* 482. Véleményünk szerint ez az összességében helyes diagnózis lényegesen kiszélesíthető és pontosítható. Erre tettünk kísérletet a jelen cikk keretei között.

gét. Csupán a már kialakult vallási, kulturális és viselkedési normák megőrzése volt kívánatos. A Nikon körül csoportosuló görög, valamint dél- és nyugat-orosz teológusok a tudomány képviselőiként léptek fel, és az óhitűket következetesen tudatlansággal vádolták.⁸⁹ A Nikon-követők abbéli igyekezetükben, hogy a hagyományhoz való ragaszkodást mint tudatlanságot leplezzék le, függetlenül tevékenységük valóságos motívumaitól, a tudás, az ismeretek önértékét állították, amivel megint csak a péteri korszak reformátorainak előfutáiraivá váltak. Igen-csak jellemző tény, hogy az Alekszej Mihajlovics cár szolgálatában álló ideológus, Paisziosz Ligaridész gázai metropolita arról írt, hogy Oroszország legfőbb baját a műveltség elégtelensége jelenti, és a cárt olyan tanintézetek felállítására hívta fel, ahol a három „gyökerez” nyelvet tanulnák: a görögöt mint a tudás „tisztá forrását”, a latint, amely „jelcnleg az iskolákban, a könyvekben, a fejedelmi házakban uralkodik”, és az egyházi szlávot, amely nélkülözhetetlen a szlávok számára, azonban amelyet „grammatikai szabályok szerint és nem csak úgy egyszerű módon” kell tanulmányozni, mint korábban.⁹⁰ Nem nehéz észrevenni, hogy itt a kultúra folytonosságáról, a kultúra átadásának folyamatáról („translatio studii”) van szó, mégpedig függetlenül az átadás felekezeti tartalmától. A 17. század „grekofilci” még I. Péter előtt hangsúlyozták az ismeretek felhalmozásának és átadásának fontosságát, ami az Újkor emberének gondolkodását meghatározó haladásfogalom nélkülözhetetlen eleme. Az cszkatologikus várakozások és hangulatok helyére ezek a „grekofilek” a kulturális és állami építkezés gondolatát állították. Azok az emberek, akik nem voltak hajlandók az új értékek elfogadására, az óhitű mozgalmat választották. Ettől az időtől kezdve a „szakadás” („raszkol”) az orosz kultúra paradigmatisuk alapjellelmzőjévé válik.

3. Annak ellenére, hogy a 17. század első fele azon törekvés jgyében telt el, amely az egyházat és az egyház államban betöltött nevelő szerepét kívánta megerősíteni, a század végére éppen az egyház lesz az egyházszakadás cseménycinek legnagyobb vesztese. Egyfelől a hívók jelentős, méghozzá a vallási tradíciókhoz erősen kötődő része szakadarrá válik, ami meggyengítette a pravoszlávia ellenálló képességét a nem pravoszláv vagy szekularizáló hatásokkal szemben, másfelől Nikon letétele után az egyház teljesen alárendelt szerepbe kényszerült az állammal szemben. Ez előre meghatározta I. Péter egyházpolitikáját, amely az egy-

⁸⁹ Különös érdeklődésre tarthat számot az orosz pravoszláv tradíció találkozása a dél- és a nyugat-orosz tradícióval. Mint ismertes, a későbbi Ukrajna és Belorusszia területe a Moszkvai Állam határain kívül került el, a moszkvai metropolia autokefalitásának megeremtése pedig azt eredményezte, hogy e területek pravoszláv népessége elkülönült a moszkvai metropolától, mivel e területek a konstantinápolyi patriarcha jurisdictioja alatt maradtak. Míg a Moszkvai Oroszországban a kulturális izolációra való törekvés volt megfigyelhető, addig a dél- és a nyugat-oroszországi pravoszlávok megőrizték szoros kapcsolatukat a görögökkel, akiktől átvették a „tudományok”, a grammatika, a retorika, a filozófia hasznára vonatkozó elközelést. E területek pravoszláv kultúrájának további fontos sajátossága volt a katolicizmussal és a protestantizmussal való szoros kapcsolat; ezt a kapcsolatot egyszerre jellemzi a védekező, polemikus beállítottság (elsősorban a katolicizmussal szemben), amely különösen éles formában az 1596-os breszti unió után jelentkezett, valamint az erős katolikus hatás. Dél- és Nyugat-Oroszország pravoszláv iskolái fokozatosan átvették a katolikus iskolák programjait, a pravoszláv teológusok a lengyel és latint tanulták és használták, továbbá nemritkán katolikus egyetemeken tanultak. Ily módon ezeken a területeken a nagyorosz pravoszláv hagyománytól eltérő hagyomány alakult ki, amelyet „pravoszláv-skolasztikusnak” is nevezhetünk (A. Sz. Lappo-Danyilevszkij). Ez a hagyomány tovább erősödött Pjotr Mogila kijevi metropolita (1632–1647) tevékenysége révén, aki az 1630-as évek elején Kijevben „kollégiumot” hozott létre a latin-lengyel jezsuita iskolák mintájára (később – Kijevi Teológiai Akadémia), újjászervezte az egyházi istentiszteletet (aminek rész volt az istentiszteleti könyvek kijavítása), valamint összeállította a pravoszláv hit sajátosságainak első szisztematikus kifejtését, a *Pravoszláv hitvallást*, amelyhez a katolikus és a protestáns katekiziseket vette alapul. 1640-ben javaslatot tett Mihail Fjodorovics cárnak, hogy tanárokat küld Moszkvába, egy külön kolostorba, ahol görög és egyházi szláv nyelvet tanítottak volna. Akkor ez a terv meghiúsult, viszont Alekszej Mihajlovics cár idejében a dél-oroszországi „tudományosság” a vallási küzdelmek egyik igen fontos tényezőjévé vált.

⁹⁰ Matyeria IX. köt., 1895. 234–240.

házat még a formális függetlenségtől is megfosztotta, a papságot pedig mindenfajta egyházi tekintélytől.

4. Ahogyan erről már fentebb szóltunk, az eszmény, amely felé a 17. század vallási szemléletiségi törekedtek, a világi és az egyházi hatalom összhangjának, „szimfóniájának” elve volt (lásd a 71. jegyzetet). Ugyanakkor a gyakorlatban ezen elv megvalósítása (vagy megsértése) a bizánci és az orosz történelemben igencsak sokféle módon történhetett. Véleményünk szerint az egyházszakadás eseményei során az egyház és az állam viszonyának három alapvető modellje rajzolódott ki. Az első, amelyhez az istenszerető kör tagjai tartották magukat (így abban az időben a cár és Nikon is), ahogyan erre már fentebb rámutattunk, a fiatal Rettegott Iván és az egyházi hatalomnak a 16. század közepén fennálló viszonyát vette alapul. E modell szimbolikus kifejeződése volt a Rettegott Iván opricsnyikjai által meggyilkolt Filipp metropolita (1566–1568) ünnepélyes kanonizációja 1652-ben. A kanonizáció aktusának szimbolikusan le kellett zárnia a cári és a metropolitai hatalom között bekövetkezett és Filipp metropolita meggyilkolásában kifejeződésre jutott szakadást, valamint helyre kellett állítania az egyház és az állam között a gyilkosság előtt fennálló viszonyokat. Később Nikon patriarchai tevékenységében és kijelentéseiben egy másik, latin hatásról tanúskodó felfogást juttat kifejezésre; ennek lényege az állam és az egyház hatalmi szférájának éles elkülönítésében és az egyháznak az állammal szembeni primátusának hirdetésében áll. Azonban nem valamelyik e kettő közül, hanem az időközben felnövekedett Alekszej Mihajlovics cár által képviselt és az 1667-es zsinaton kifejeződött felfogás diadalmaskodott, amely a cári hatalom feltétel nélküli primátusát foglalta magában. A keleti patriarchák Oroszországban precedens nélkül álló véleménye szerint a cár akarata mindenki számára törvény, így a patriarcha számára is, a cári hatalom pedig megszabadult mindenfajta korlátozástól és gyakorlatilag kiterjedt az egyházra is.⁹¹ És bár végül a zsinati határozatban a cár hatalma az állam ügyeire korlátozódott, a valóságban Alekszej Mihajlovics uralkodása alatt szilárdan gyökeret vert a cári hatalom abszolút jellegére vonatkozó elképzelés, amelyet később I. Péter is felhasznált. Nyilvánvalóvá vált, ha megvolt az erre irányuló akarat, a cár figyelmen kívül hagyhatta az egyházi hatalom szempontjait és az egyházi ügyekben a saját belátása szerint járhatott el.

5. Amikor I. Péter tevékenységét értékelik, nemegyszer a nemzeti tradíció iránt tanúsított nihilizmussal vádolják (vagy éppen dicsérik ezért). E tradíció első nyilvános elítélésének „dicsősége” azonban itt is Nikon patriarchát és Alekszej Mihajlovics cárt illeti meg. Ebben az értelemben Péter valóban nem újtó, ő csupán megváltoztatta a kölcsönzés és az utánzás forrását gyakorlati szükségleteinek és céljainak megfelelően, amivel Oroszországban megszilárdította és elmélyítette a szakadás állapotát, és ezt a szakadást egyházból kulturálissá és társadalmivá változtatta át.

SERGEY FILIPPOV

The place of the schism in Russia in 17th-century Russian history

1. The schism can be regarded as a peculiar „destruction” of medieval Russian philosophy of history, resting on the conceptions of the passing on of power (*translatio imperii*) and the preservation of the true faith till the coming of the latter days („Moscow – third Rome”). The victory of the followers of Nikon meant the triumph of political pragmatism over forms of religious thinking regarded as traditional in the Russia of the 15th to 17th centuries. In that respect, Nikon's Greek-style reforms directly prepared the Western-style reforms of Peter I

⁹¹ Lásd Valdenberg, V.: *Drevnyerusszkije ucenyija o pregyelah carszkoj vlasztyi*. Petrograd, 1916. 392–396.

since the demolition of eschatological barriers, the rationalization of the historical process made significantly easier the movement towards the first Rome of the empire, i.e. towards Western Europe.

2. Along with the passing of traditional eschatology, the traditional refusal of scientific knowledge, of „external wisdom” also disappeared from Russian „high” culture. In the context of Filofey's general eschatological conception, salvation was to be achieved not by science but by the preservation of the true faith. The possibility of cultural evolution or cultural borrowing was ruled out by the system of values, of 15th-17th-century Russian society, permeated with eschatologism. What was desirable was simply the preservation of already established religious, cultural and behavioral norms. The Greek, Southern and Western Russian Orthodox theologians around Nikon claimed to be the representatives of scholarship, and consistently accused the Muscovite Orthodox of ignorance. In their efforts to prove that adherence to traditions to ignorance, the followers of Nikon, regardless of their original motifs, asserted the value of knowledge in itself, thereby again proving to be the forerunners of the reformers of the era of Peter.

3. Although the first half of the 17th century saw the efforts is equal to strengthen the Church and its educational role in the state, by the end of the century the Church would be the greatest loser through the events of the schism. On the one hand, a significant part of believers, indeed, that adhering most strongly to religious traditions, having become schismatic, the resistance of Pravoslavism against non-Pravoslav or secularizing influences had been weakened. On the other hand, after the deposition of Nikon, the Church was forced into a completely subordinate position to the state. This predetermined the ecclesiastical policies of Peter I, who even deprived the Church of its formal independence, and the priesthood of all ecclesiastical authority.

4. The ideal the religious figures of the 17th century were striving to achieve was the principle of the harmony, or „symphony” between ecclesiastical and secular powers. At the same time, this principle could be realized (or violated) in a great number of ways in Byzantine and Russian history. The events of the schism would seem to have outlined three basic models of the relationship between church and state. The first, followed by the members of the God-loving circle (including at that time the Tsar and Nikon), was based on the relationship between the young Ivan the Dread and church authorities in the mid-16th century. This model was given symbolic expression in 1652 by the ceremonial canonization of Metropolitan Filipp (1566-1568) murdered by the *oprichniks* of Ivan the Dread. The act of canonization was supposed to symbolically heal the rift between the imperial and metropolitan authorities as expressed in the murder of Metropolitan Filipp as well as to restore the relations between church and state to their status prior to the murder. Later, in his patriarchal activities and utterances, Nikon expressed another view, which indicated Latin influences; this was essentially the strict separation of the jurisdictions of state and church, and asserting the primacy of the church over the state. However, instead of either of these models, the view represented by Tsar Aleksei Mihailovich, having come of age in the mean time, and expressed at the synod of 1667 prevailed; it contained the unconditional primacy of the authority of the Tsar.

5. When the activities of Peter I are assessed, he is often accused of (or praised for) the nihilistic attitude he showed toward the national tradition. However, it is again Patriarch Nikon and Tsar Aleksei Mihailovich who should be given the „credit” for being the first to condemn in public this tradition. In that sense, Peter indeed was not an innovator. What he did was merely to change the source of the borrowing and emulation according to his own practical needs and purposes, and thereby fortified and deepened the state of disruption, turning it from an ecclesiastical into a cultural and social schism.